

43/1

JUNI 2023
43. ÅRGANG

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB

Tutankhamons grav – arkæologi og politik

Paul John Frandsen

Gemmer fodboldbanen et palads?

Udgravninger i pyramidebyen i Giza

Mark Lehner

Byggeriet af Senenmuts gravmonumenter

Rune Olsen

Indhold

PAPYRUS 43. årgang, nr. 1 2023

Øverste etage på Abu Hol Sports Clubs forfaldne bygning brydes ned. Foto Mark Lehner.

4 Gemmer fodboldbanen et palads? *Mark Lehner*

16 Byggeriet af Senemuts gravmonumenter *Rune Olsen*

26 Tutankhamons grav – arkæologi og politik *Paul John Frandsen*

47 Siden sidst *Louise Alkjær*

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag. og underviser på Folkeuniversitetet

Paul John Frandsen, mag. art., lektor emeritus på Københavns Universitet

Mark Lehner, Director, Ancient Egypt Research Associates. Associate, Institute for the Study of Ancient Cultures (formerly Oriental Institute), University of Chicago)

Rune Olsen, Postdoc.

ENGLISH ABSTRACTS

Does the soccer field hide a palace?

Mark Lehner

After waiting 20 years, Mark Lehner and his team were able to excavate the area of a modern soccer field and sports club in Giza next to where they had previously exposed part of a pyramid city. Earlier excavations had revealed buildings that were interpreted as belonging to a Royal Administrative Building (RAB), with grain silos and what may have been some kind of “offices” that continued under the soccer field. Lehner explains the ideas behind the hypothesis that the RAB belongs to a palace city, and how seal impressions and the papyri found at Wadi el-Jarf at the Red Sea may support this. In the first sondage in the soccer field, furthest away from the previously excavated area, only sand was encountered, but the two sondages closer to the known area produced walls at lower levels, which proved that they were built down towards a harbour area (termed Lagoon 1), where grain and cattle were probably delivered.

Construction of the tomb monuments of Senenmut

Rune Olsen

In his PhD thesis “Socioeconomic aspects of ancient Egyptian private tomb construction – A study on New Kingdom tomb volumetrics as economic markers”, Rune Olsen dealt with the construction of the funerary monuments of Senenmut. This was by virtue of the fact that his is one of only two cases of private tomb-construction documented by a number of ostraca bearing relevant texts and drawings. Most of these were found in connection with the tomb chapel of Senenmut TT71 on Sheikh Abd el-Qurna, and some close to TT353, which was planned to include his burial chamber, at the base of a quarry at Deir el Bahri. From the ostraca we learn that it took around only four years to construct TT71, with up to 150 men working at it at the beginning, but with fewer needed later in the process. The organisation of the men in various groups is also highlighted, as well as how much they achieved per day. Some of the ostraca bore sketches of the planned decoration and texts for the walls.

The tomb of Tutankhamun – Archaeology and politics

Paul John Frandsen

Paul John Frandsen uncovers the true story behind the “tales” of Howard Carter and the discovery of the tomb of Tutankhamun, based on the findings of Thomas Hoving’s 1978 book, *Tutankhamun: The Untold Story*. To understand the time of the discovery and how the 5th Earl of Carnarvon came to finance excavations in the Valley of the Kings, he also takes the reader back to 1799 when Napoleon Bonaparte’s forces were defeated by the British in Egypt. He then looks at the conflicts that followed between France and Britain over the next century, including the history of the French led construction of the Suez Canal, and the French stewardship of the Antiquities Service and the Egyptian Museum in Cairo. In 1882, Britain occupied Egypt and the same year the Egypt Exploration Fund, later Egypt Exploration Society was founded. All the while Egyptian nationalism played an important role, with the tomb of Tutankhamun being an important symbol of its manifestation in Pharaonism.

Proofreading by Aidan Dodson

PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
ToRS
Københavns Universitet Amager
Karen Blixens Plads 8, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside: www.daes.dk

DÆS e-mail: mail@daes.dk

Papyrus e-mail:
tine.bagh@gmail.com

Bank: Danske Bank
1551-0007347383

Bestyrelse

Tine Bagh (formand og Papyrus-redaktør)

Else Steenberg (sekretær)

Louise Alkjær

Diana H. Barfod (kasserer)

Paul John Frandsen

Mette Gregersen (næstformand)

Ole Herslund

Mette Holst

Merete Allen Jensen

Elin Rand Nielsen (webmaster)

Ziff Julie Jonker

Sofie Schiødt

PAPYRUSredaktion

Tine Bagh (ansv.)

Louise Alkjær

Paul John Frandsen

Merete Allen Jensen (layout)

Rune Nyord

Elin Rand Nielsen

Konsulent: Anne Haslund Hansen

Tryk: P.E. Offset, Varde

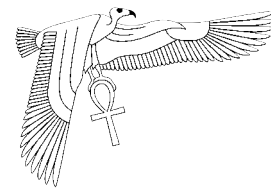
Papyrus udgives med støtte fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg. Eftertryk kun tilladt med skriftlig tilladelse fra redaktion og forfattere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbillede

Harry Burtons fotografi fra 3. januar 1924 viser gravpladsens intakte forsegling og snorelukningen på det tredje af de fire forgyldte skrin, der omgav Tutankhamons sarkofag i begravelseskammeret. Burton photograph p0631 | © Griffith Institute, University of Oxford (farvelagt af Composite Films).

Redaktionelt

Dette nummer af Papyrus er det første i nyere tid udgivet uden medvirken af Lise Manniche, og der skal ikke herske tvivl om, at vi også savner hende i den forbindelse. Hendes store arbejde med at opgradere og forbedre Papyrus i samarbejde med vores grafiker Merete Allen Jensen er dog ikke spildt, og vi gør vores bedste for at føre Lises ånd videre. Det forrige nummer af Papyrus var tilrettelagt af Lise, og Paul John Frandsen stod for redaktionen. Da vi endnu ikke har fundet en arvtager til redaktørposten, er det denne gang Tine Bagh, der med god støtte af Paul, har redigeret Papyrus. Tine havde også planlagt at skrive en artikel om Amarna i forbindelse med udstillingen på Glyptoteket, men da det ikke lykkedes i tide, sprang Paul også til her og rystede en artikel ud af ærmet. Vi vender tilbage til Amarnaartiklen i næste nummer. Louise Alkjær har som altid stået for Siden sidst, og Elin Rand Nielsen har trofast læst og redigeret de forskellige bidrag.

I starten af dette forår holdt Mark Lehner et foredrag online om udgravningerne i pyramidebyen i Giza. Det var især interessant at høre om tankerne bag, og hvad de finder under den tidligere fodboldbane og -klub, som endelig er blevet flyttet. Artiklen her er således en oversættelse af M. Lehner "Searching for a Royal Building Under the Soccer Field" fra *AERAGram* 22,1-2 (2021), da den på bedste vis samler hans hypoteser om et muligt palads under fodboldbanen, der har vist sig snarere at være en kongelig administrativ bygning med et havneområde. Seglaftryk og oplysninger fra de interessante papyri fundet i Wadi el-Jarf ved Rødehavet er med til at understøtte de forskellige teorier. *AERAGram* er et online tidsskrift med rapporter og beretninger fra udgravningerne i Giza <https://aeraweb.org/publications/reports/>. De tidligere numre er tilgængelige for alle, mens de seneste kun er for medlemmer af AERA (Ancient Egypt Research Associates) <https://aeraweb.org/support/>.

Rune Olsen har i sin ph.d.-afhandling arbejdet med byggeriet af Senenmuts gravmonument i Theben. Senenmut (eller Senmut, som navnet også ofte skrives) kendes nok af de fleste som Hatshepsuts hofarkitekt, opdrager af hendes datter og som manden, mange gerne vil tilskrive rollen som Hatshepsuts elsker. Flertalsformen "gravmonument" anvendes, fordi Senenmut fik to, et til offerhandling og et til selve begravelsen, og som Rune skriver, kan det sammenlignes med adskillelsen af dødetempel og kongegrav i Ny Rige. I sin ph.d.-afhandling undersøgte Rune økonomi og arbejdsprocesser bag gravbyggeriet i Ny Rige, og netop i forbindelse med Senenmuts gravmonument er der fundet en række vigtige ostraka med gravplaner og noter, der kan betegnes som arbejdsdokumenter. De indeholder også dateringer, der gør, at Rune kan konkludere, at en grav kunne bygges på omkring fire år.

Pauls artikel er en forarbejdning af hans spændende foredrag til efterårsseminaret 2022, som han også holdt i Århus dette forår. Siden Thomas Hovings bog *Tutankhamun: The Untold Story* udkom i 1978, har Paul været fascineret af den sande historie om fundet af Tutankhamons grav. Som ung ægyptologistuderende i begyndelsen af 1980'erne fik vi altid at vide, at den bog burde vi læse. I foredraget og her kommer Paul også nærmere ind på tidens politiske forhold, og hvordan gravfundet og de politiske forhold var uløseligt forbundet. De fleste tænker nok ikke på dette, når myterne om Lord Carnarvon og Howard Carter gentages igen og igen. Det er godt at få tingene sat på plads og få øjnene op for det større billede.

TB

Gemmer fodboldbanen et palads?

Mark Lehner

Vi havde ventet i 20 år på at kunne udgrave det område, hvor der lå en fodboldbane ovenpå den 4500 år gamle Kongelige Administrative Bygning (KAB) i den sydøstlige del af “Den forsvundne Pyramideby” i Giza. Det bestod ikke bare af en fodboldbane men også af en omgivende mur, forskellige bygninger og projektører til banebelysning for Abu Hol (“Sfinks”) Sportsklubben, som tilhører ungdomsholdet fra landsbyen Kafer Gebel, der ligger op ad banens østside. Da Turist- og Antikvitetsministeriet (MoTA) havde bygget en ny klub til dem længere mod syd, overgav Ungdoms- og Sportsministeriet området til MoTA, så der kunne foretages arkæologiske udgravninger.

Hvordan vidste vi, at KAB lå under fodboldbanen? I 2001, da vi havde ryddet det sand og affald, som dækkede ruinerne af pyramidebyen fra 4. dynasti, var vi stødt på det afrundede nordvestlige hjørne af to brede, parallelle kalkstensmure **[Fig. 4]**. Den inderste mur omkranser et rektangulært område, der måler 45 meter fra øst til vest. Mellem 2002 og 2007 udgravede vi 30 meter af KAB, som stak frem fra klubhusets nordside.

Vi fandt flere lerforseglinger i disse rum bygget indenfor det nordvestlige hjørne, end vi tidligere havde fundet noget sted. Forseglingerne er små klumper af lufttørret ler, som embedsmænd satte omkring snorelukninger af sække, kasser, krukker og døre. Før de var tørre, indprentede de dem med

et stempel- eller cylindersegl med navne på institutioner og administrative titler skrevet med hieroglyfer. Disse forseglinger var en sikkerhedsforanstaltning, der skulle forhindre uautoriserede personer i at åbne en beholder eller en dør. Arkæologer tolker forseglinger og en form for lerpoletter (eng. “tokens”), som vi også fandt, som tegn på administration, hvor der holdes regnskab med, hvornår noget åbnes og lukkes og med fordeling af varer. Jeg kaldte derfor dette store område omgivet af en bred mur for en “Kongelig Administrativ Bygning” (KAB).¹

Vi opdagede en åben gård, der var nedgravet en meter lavere end det gulv, der omkransede den som en terrasse. Rækker af store lersiloer [Fig. 2], højst sandsynligt til at opbevare korn, var opført langs med gårdens sider i det lavereliggende område, så man kunne fylde korn i dem fra deres top.²

I 2003 viste en elektromagnetisk undersøgelse, at KABs vestvæg sandsynligvis fortsatte 150 meter under foldboldbanen.³ Det var dog ikke før i august 2021, vi var i stand til at udgrave længere mod syd.

Paladshypotesen

KAB er et stort bygningskompleks og uden tvivl kongeligt. Det var kongens lagerbygning. Kan det have været et palads eller del af en paladsby?

Det er en gammel idé indenfor ægyptologien, en idé, som jeg havde med mig under de første udgrav-

Fig. 1 Emad Shaaban Hendaawi (t.h.) banker mursten ud af den gamle fodboldklubs mur, mens Sayed Salah holder på den øverste tværbjælke af cement. Foto Mark Lehner.

Fig. 2 Siloerne i den Kongelige Administrative Bygning kort tid efter de er bragt for en dag under 2001-udgravningssæsonen. Blik mod nordvest. Foto Mark Lehner.

ninger ved Heit el-Ghurab (HeG, arabisk for “Kragemuren”, se kort [Fig. 3]), at konger byggede en residens nær pyramiderne. Da vi mellem 1991 og 1997 fandt bagerier og andre produktionsanlæg, foreslog jeg, at disse faciliteter lå bag et palads, som var begravet under et kolossalt lag sand og moderne skrald, som dækkede de 150 meter mellem vores udgravning og Kragemuren mod nordvest.

Hvorfor mente jeg for 25 år siden, at vi måske kunne finde et begravet palads? Først var der en artikel af Rainer Stadelmann,⁴ der genoplivede idéen, at kongens residens skulle have været en del af det pyramideby- og daltempelkompleks, som fandtes for foden af alle pyramiders processionsveje. HeG-området ligger syd for de daltempler, der hører til Khfrens og Mykerinos’ pyramider.

Dernæst var det David O’Connor,⁵ der i en artikel foreslog, at paladserne lå foran templernes højre side (set indefra). Han henviste til beliggenheden af

1 “Pharaoh’s Storeroom and Counting House, The Workings of a Great Pyramid City,” *AERAGRAM* 6-1 (Fall 2002), s. 6–9. Alle tidligere numre af *AERAGRAM* kan downloades gratis fra hjemmesiden aeraweb.org.

2 Sadarangani, Freya, 2009. “Summary of BB Excavations, 2006 and 2007,” i *Giza Plateau Mapping Project Seasons 2007-2007 Preliminary Report*, Giza Occasional Papers 3, red. Mark Lehner, Mohsen Kamel og Ana Tavares, Boston: Ancient Egypt Research Associates, s. 61–65; Murray, Mary Anne, 2009, “16. Archaeological Science. 2009,” i *Giza Plateau Mapping Project Season 2009 Preliminary Report*, Giza Occasional Papers 5, Boston: Ancient Egypt Research Associates, s. 153–171 med et resumé af udgravningerne og dateringen af KAB.

3 Dash, Glen, 2004. “Seeing Beneath the Surface,” *AERAGRAM* 7-1 (Spring), s. 7–8.

4 Stadelmann, Rainer, 1981. “La ville de pyramide a l’Ancien Empire,” *Revue d’Égyptologie* 33, s. 67–77.

5 O’Connor, David, 1989. “City and Palace in New Kingdom Egypt,” *Cahiers de Recherches de l’Institut de Papyrologie et d’Égyptologie de Lille* 11, s. 73–87; Lacovara, Peter, 2009. “The Development of the New Kingdom Royal Palace,” i *4th Symposium on Egyptian Royal Ideology: Egyptian Royal Residences*, red. Rolf Gundlach og John Taylor, *Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen* 4, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 103.

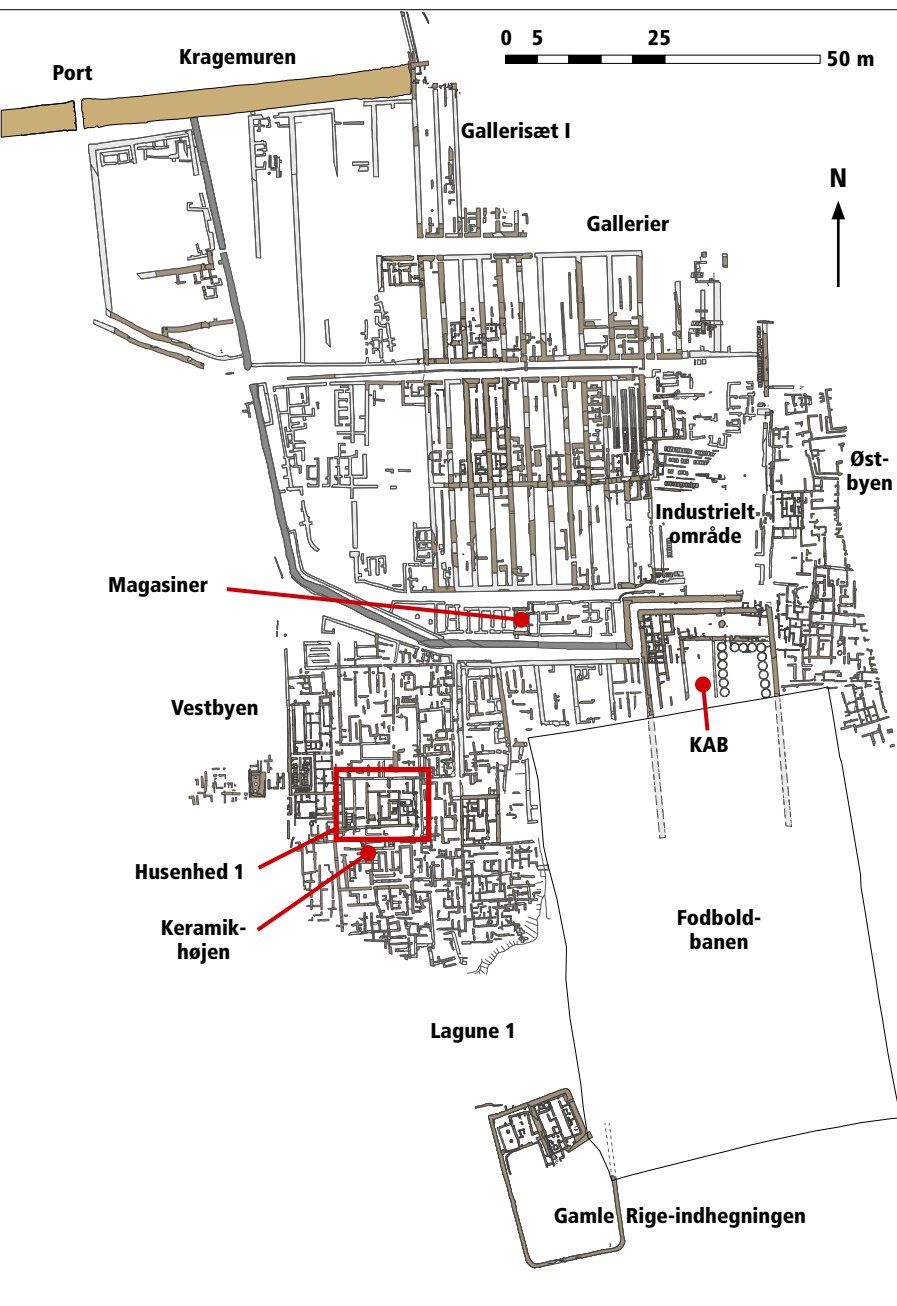

Fig. 3 Kort over Heit-el-Ghurab-området før søgegrøfter blev gravet i fodboldbanen. Kort Rebekah Miracle, AERA GIS.

Ny Riges paladser i Theben (det moderne Luxor) foran indgangen for templernes øst-vest akse.⁶ O'Connor mente, at templernes øst-vestlige akse og paladsernes nord-sydlig akse således symboliserede verdens kardinalakser, hvorfra guden og kongen ville komme til syne fra deres respektive huse og mødes til tempelfestivaler.

⁶ O'Connor 1989, s. 79.

Fig. 4 Den Kongelige Administrative Bygning under udgravningerne i 2005. Fodboldbanen ligger bag muren i baggrunden. Ryttere til hest plejede at ride på vejen foran muren. I 2007 blev vejen fjernet, og området blev udgravet op til muren, hvilket gjorde det muligt for os at følge den omgivende KAB-mur helt op til den og afgøre, at den fortsatte derunder. Blik mod sydøst. Foto Mark Lehner.

I Giza var pyramiderne ifølge min tankegang tidens stats- eller Horustempler. Et paladskompleks i Giza kunne meget vel ligge til højre foran pyramidekomplekserne med deres lange linjer langs en øst-vest-akse fra pyramiderne og de tilhørende pyramidetempler til processionsvejene og daltemplerne. Og netop sådan, til højre foran pyramidekomplekserne, ligger HeG-området markeret af den 200-meter lange stenmur, Kragemuren, det er opkaldt efter, med dens monumentale indgangsporte og højereliggende facader som kendetegnende for paladser.⁷

Jeg var også inspireret af udformningen af Amenhotep III's Malqata-palads, fra 18. dynasti. Det var en ceremoniel by på Vestbredden ved Luxor, som hans bygherrer havde udlagt ved det nordvestlige hjørne af Birket Habu, et enormt havnebassin på 1 x 2,4 km. Køkkenområder, bagerier og magasinrum var placeret syd for selve paladset. Adgangen til paladset foregik gennem en lang kor-

⁷ O'Connor 1989, s. 76, 83.

Fig. 5 Den østlige del af Keramikhøjen under udgravningerne i 2007. Denne store affaldshøj rakte ind over væggene af Husenhed 1 i Vestbyen. Forseglinger og dyrerester indikerede, at de personer, der producerede dette affald, tilhørte en højere status end de fleste. Forseglingerne fra Keramikhøjen er meget lig dem fra Husenhed 1. Blik mod øst. Foto Yukinori Kawae.

ridor og en rampe fra en slags stor vagtbygning mod nordvest.⁸ Jeg forestillede mig, at rampen gennem den prominente port⁹ i Kragmuren var en slags parallel til dette.

Da vi udgravede og kortlagde HeG fandt vi ikke et sted, hvor kongen og dronningen ceremonielt kunne vise sig for folket og heller ikke noget, der kunne betegnes som kongelige private gemakker. Disse elementer er af stor betydning i andre kendte paladsområder, især det sted hvor den kongelige tilsynskomst kunne finde sted. Efter vi havde fundet gallerikomplekset mellem bagerierne og Kragmuren, forekom paladshypotesen mig mere og mere usandsynlig. I stedet begyndte jeg at anse det for at være en slags barakker. Dette førte til betegnelsen “arbejderby”, en langt kedeligere betegnelse end “palads”.

Paladshypotesen blev hængende – Keramikhøjen

Jeg kunne dog ikke helt slå Paladshypotesen ud af hovedet. Den fik nyt liv, efter John Nolan og Ali Witsell var begyndt at studere de mange forseglinger, vi fandt i Keramikhøjen [Fig. 5], som vi kaldte affaldshøjen ved siden af den større Husenhed 1 i Vestbyen (Fig. 3).

Med stor tålmodighed rekonstruerede Ali og John de mulige segl, der efter alt at dømme var anvendt af embedsmænd, når de trykkede dem i

leret. Disse cylinder“seg” var indgraveret med nogle af de højeste skrivertitler under Khafre og Mykerinos’ regeringstider: Skriver af de Kongelige Dokumenter, Forvalter af de Kongelige Befalinger, Skriver for Kongens Skriveskrin og Skriver af de Kongelige Dokumenter vedrørende alle Kongens arbejder. Disse titler hørte til det kongelige statsapparat og var tæt forbundet med vesirens embede. Sådanne skrivere “var vigtige medlemmer af den centrale administration under det Gamle Rige, og de, der bar titlerne, blev typisk udvalgt fra de højest rangerende familier under det 4. dynasti, nogle gange som helt unge mænd.”¹⁰

Visse af de karakteristiske træk, som forseglingerne fra Keramikhøjen har, tyder på, at selve forseglingen foregik i eller nær Husenhed 1, og at de ikke kom fra snorelukninger af krukke, sække eller dokumenter, der kom fra andre steder. Ali og John fandt snoreforsiglinger, der var blevet brudt, når døre blev åbnet eller lukket. Dørene med lersforseglingerne må have befundet sig i nærheden.

De fandt også lerklumper til at lave forseglinger med og andre genstande, der havde at gøre med at forsegle noget.

John havde den teori, at en bestemt gruppe skrivere fremstillede disse segl og forseglinger, og at de personer, der hørte til denne gruppe, holdt til i

⁸ Lacovara 2009, s. 86, fig. 2.

⁹ “The Great Gate,” *AERAGRAM* 5-1 (Fall 2001), s. 9.

¹⁰ Nolan, John, 2010. “Mud Sealings and Fourth Dynasty Administration at Giza.” Ph.D. dissertation, Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, University of Chicago, s. 402.

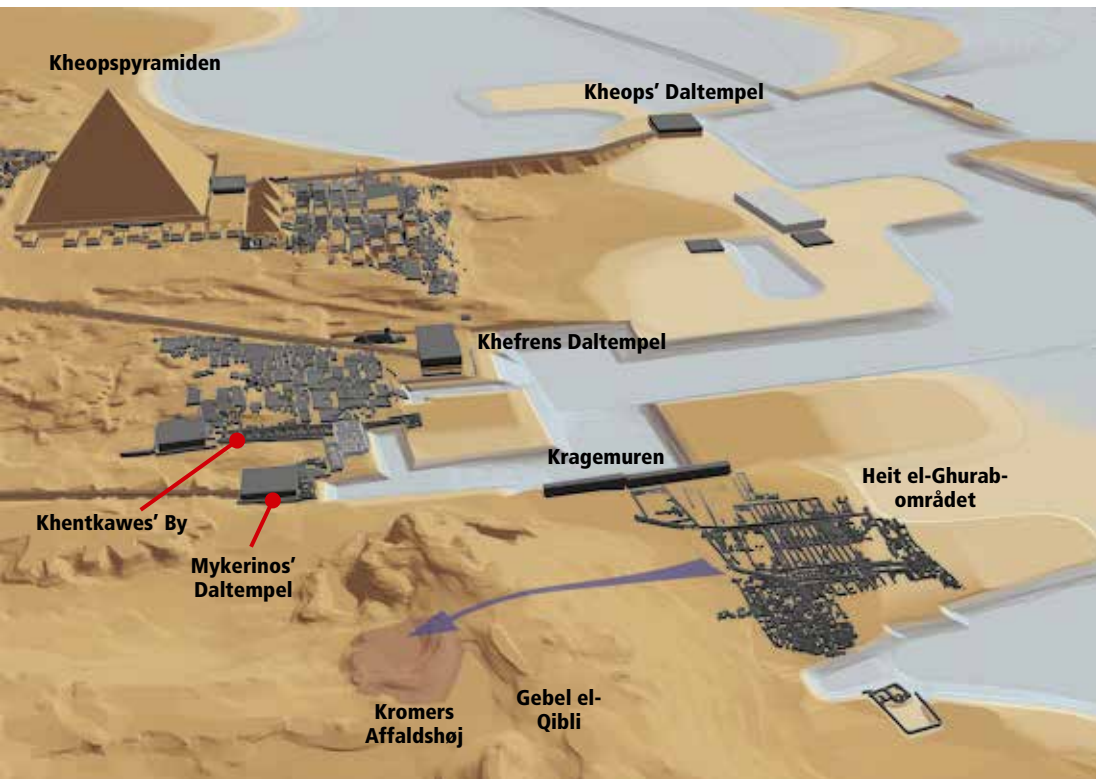
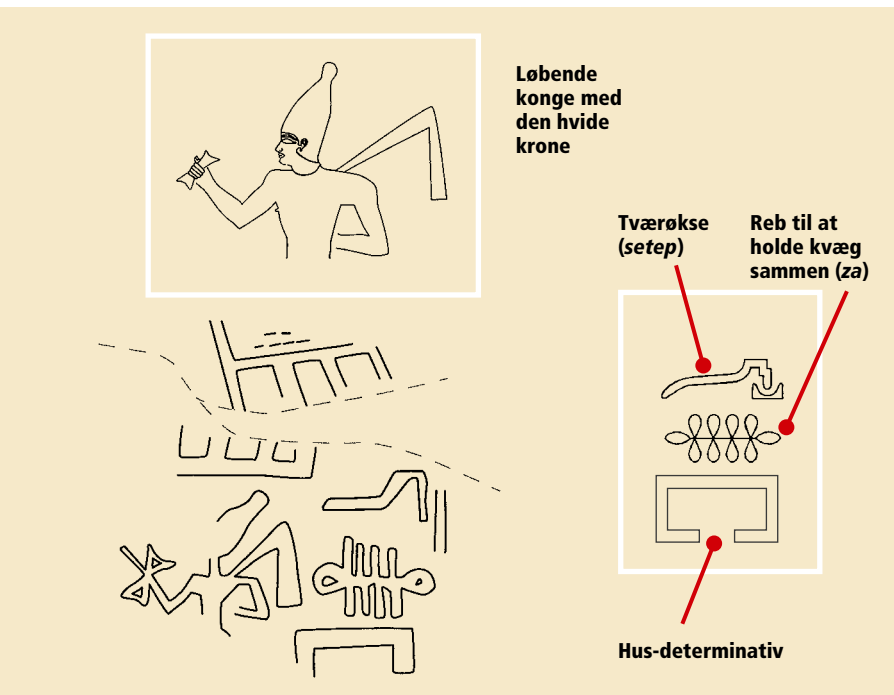

Fig. 6 Plan over Giza Plateauet, som viser forholdet mellem Heit el-Ghurab-området (HeG), Kromers Affaldshøj og de nærliggende bygninger på plateauet. Rebekah Miracle, AERA GIS.

[Fig. 7] Forsegling 5848 fra Kromers Affaldshøj. Det har overlappende aftryk fra et cylindersegl, og man kan læse ordene "setep za." Foto David Jerabek.

Fig. 8 Tegning af Forsegling 5848 og rekonstruktion af de forskellige elementer. Tegning Ali Witsell.

Husenhed 1 ved siden af Keramikhøjen. Han mener, der kunne være tale om et sted, hvor unge skrivere blev undervist. Husenhed 1 indeholdt usædvanligt brede rum med bemalede vægge. Et større rum havde en L-formet bænke langs den vestlige og sydlige væg, hvor vi forestiller os, at undervisere og elever sad og skrev.¹¹

Han foreslog, at de administrative og skriverrelaterede funktioner, som man ud fra disse forseglinger kan slutte foregik her, peger på, at der fandtes en kongelig residens i nærheden. Han mente yderligere, at disse forseglinger viste, at denne kongelige residens, hvor skrivere udfærdigede kongelige dokumenter med kongelige instrukser, spillede en rolle for uddannelsen af kongelige og børn fra højt-

¹¹ Om Husenhed 1 og Keramikhøjen, i AERAGRAM, se Redding, Richard, "Treasures from a High-Class Dump," AERAGRAM 8-2, (Fall 2007, s. 6-7); "Daily Life of the Pyramid Builders," AERAGRAM 10-1 (Spring 2009), s. 14-15.

rangende familier i paladset.¹² John så for sig, at denne kongelige residens fungerede som “en periodisk kongelig residens, som kun anvendtes sporadisk snarere end en permanent residens, en helårsbolig ..., og som havde mere tilfælles med et midlertidigt kongeligt “rastested” end med et permanent, centralt beliggende palads.”¹³

Ud fra de oplysninger, som John kunne slutte ud fra de fragmentariske forseglinger fra Keramikhøjen, begyndte jeg at tænke, at hvis HeG ikke udviser arkitektoniske paladselementer, så kunne det være et spørgsmål om skala. HeG kunne være en del af en større paladsby med de kongelige private afdelinger og de mere offentlige beregnet til audienser beliggende under den moderne bebyggelse.

Hjælp fra Kromers udgravninger

Det meste af det, vi har kortlagt og udgravet af HeG-området, kan dateres til Khefren og Mykerinos’ regeringsperioder, de konger, der byggede den anden og tredje af Gizapyramiderne. Vi ser dog glimt af en tidligere og lavereliggende fase, der inkluderer ældre gallerier under Gallerisæt I for enden af Kragemuren og en ældre fase af KAB i dens nordvestlige hjørne. Det meste af den tidligere arkitektur var dog revet ned, da stedet blev genopbygget sandsynligvis under Khefren. Denne lavereliggende fase kan muligvis dateres til Kheops’ regeringstid.

Da Khefrens arbejdere fjernede det meste af den ældre arkitektur, af grunde som ikke er helt klare, slæbte de stort set alle murbrokkerne op over den vestlige skrænt og tippede dem ud bag Gebel el-Qibli (“Den Sydlige Høj,” en del af Maadi Formationen), og efterlod sig dermed et kæmpe depot 6,5 meter tykt ud over et område på 5 hektarer, der svarede til 7 fodboldbaner.

Fra 1971-1975 udgravede en østrigsk forhistoriker ved navn Karl Kromer 1550 kubikmeter af dette affald [Fig. 6].¹⁴

12 Nolan 2010, s. 324.

13 Nolan 2010, s. 404–405.

14 Kromer, Karl, 1978. *Siedlungsfunde aus dem frühen alten Reich in Giseh: Österreichische Ausgrabungen 1971-1975*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Kromer fandt seglaftryk fra Kheops’ og Khefrens tid, men ikke nogen fra Mykerinos’ regeringstid. Fra HeG har vi forseglinger fra Khefren og Mykerinos’ regeringstider men ikke nogen fra Kheops’. I 2018 gravede vi i Kromers område (KRO) ud fra den teori, at vi kunne finde information om HeG-områdets tidlige fase.

En dybere, ældre fase med affald kom fra øst i retning af HeG. Dyngerne, hvor affaldet var tippet ud, skråner alle ned fra øst mod vest. Som Kromer sluttede, stammede disse lag fra en omfattende nedrivning af bygninger, som var foretaget på én gang. De indeholdt fragmenter af soltørrede lersten og bemalet vægpuds, lofter, gulve, hjørner og ildsteder. Nogle af de nedrevne bygninger må have huset personer med høj status. Pudsede vægfragmenter var bemalet med bånd i forskellige farver – dyb orange, sort, beige og lysere nuancer af rød og orange. Affaldet indeholdt også hverdagsgenstande som kobbernåle, -spatler, -fiskekroge og fajanceperler foruden små figurer og sågar organisk materiale som træ, palmefibre og tekstiler.

Blandt dette forskelligartede affald var der en forsegling, der svarer til et segl, Segl 1, som John Nolan og Ali Witsell kunne rekonstruere ud af fragmenter fra Keramikhøjen og Husenhed 1 – det hypotetiske skriverværksted. De samme embedsmænd, som udførte deres administrative embeder fra Husenhed 1, og som satte deres autoritetsstempel, var aktive i den ældre bebyggelse, hvorfra affaldet i Kromers Affaldshøj stammede.

Endnu en forsegling fra Kromers Affaldshøj pusede nyt liv i vores paladshypotese. Forsegling 5848 [Fig. 7] var et lille fragment, der kom fra bunden af depotets ældste fase. Det havde aftryk af en tværøkse (*setep*) og et reb med en række af løkker til kvægs ben, så en gruppe af kvæg kunne holdes sammen (en *za*) under resterne af en serekh (paladsfacade med nicher) og ved siden af en løbende konge med sydens høje, hvide krone [Fig. 8]. Som et verbalt navneord betyder *setep za* ordret “at udvælge en *za*” (eller det græske ord fyle, et arbejds hold involveret i kongelige projekter). Det var en af betegnelserne for “en bevogtning”, “et følge” eller “en eskorte”. Sammen med hus-hieroglyffen var

Setep Za en af betegnelserne for “palads”.¹⁵ Var gallerierne beregnet for elitetropper eller det kongelige følge?

Måske fortæller denne lille Forsegling 5848 os, sammen med andre indikationer for høj status, at gallerikomplekset og HeG var beregnet for den del af *Setep Za* – barakkerne – som husede kongelige tropper og folk, der blev organiseret i arbejds hold. En østrigsk ægyptolog, Manfred Bietak, har påpeget, at ægyptiske paladser foruden deres større områder beregnet til offentlig skueplads “også indeholdt kontorer, især til de statslige hovedadministratorer” (de Vestlige Byhuse i HeG?), “barakker og arsenaler for tropper” (Gallerikomplekset i HeG?) “og ... større afdelinger til opmagasinering og distribuering af varer”¹⁶ (KAB?).

Kromer foreslog, at det nedre affald fra de nedrevne bygninger kom fra en kongelig bygning, der lå i nærheden af Giza. Han kaldte det en “paladsagtig bygning, kongeligt opholdssted”.¹⁷ Han kaldte det også en “kongelig administrations-bygning”!¹⁸ Og nu kan vi udgrave en større del af den Kongelige Administrationsbygning under fodboldbanen. Kan der være tale om det forsvundne palads?

Giza Nord – Kheops’ *Khenu*-palads

Papyrus D af papyrussamlingen fra Wadi el-Jarf på Rødehavskysten [Fig. 9], der blev fundet i 2013 ved en havn fra Kheops’ tid, henviser til Kheops’ palads

med det generelle udtryk *Khenu* (*hnw*).¹⁹ Det var det mest almindelige udtryk for et “palads” i den bredeste forstand. Det kan enkelt sagt betyde “kongens opholdssted” og “staten”, hvilket indikerer kongens tilstedeværelse, altså der hvor kongen befandt sig.²⁰ Ud fra sammenhængene i selve teksterne må Kheops’ *Khenu*-residens have været beliggende i den nordlige del af beboelsesområdet, nær hans daltempel. I papyrussen kaldes paladset for *Ankhu Khufu* (Kheops Lever!).

Papyrus D henviser til andre administrative institutioner så som de kongelige arkiver, hvor en leder af et *za*-hold kaldet Merer og hans *aper*-gruppes chef, Dedi, kan have arkiveret deres logbøger. Vi kan læse om et kornmagasin (*shenut*), hvor forskellige produkter inklusive natron (en type naturligt forekommende salt) blev opbevaret. Her i nærheden af Kheops’ *Khenu*-palads gav Dedi, ifølge en fragmenteret tekst, tekstiler som betaling eller belønning til Merer, eftersom hans *za* havde udført et ritual i Kheops’ “portal”, sandsynligvis Kheops’ daltempel. I et uddrag får vi et glimt af Dedi, som tager til “kornmagasinet” (eller lagerrummet) med natron, det hellige salt, som anvendtes til balsamering.²¹

Pierre Tallet, som fandt og oversatte Wadi el-Jarf Papyrussamlingen, har foreslået, at der her i nord i nærheden af Kheops’ daltempel lå den samme slags område, som vi har kortlagt i forbindelse med HeG, 1,2 km syd for Kheops’ daltempel.²² Vi har jo fundet et kornkammer og et skriverværksted (Husenhed 1), (hvis det ikke er et arkiv). Hvis hele det kongelige hus flyttede mod syd med alle sine afdelinger, så kunne vi også forvente, at der lå et

15 Goelet, Ogden, 1982. “Two Aspects of the Royal Palace in the Egyptian Old Kingdom,” PhD dissertation, Columbia University, s. 443–472. Goelet bemærkede, at begrebet *Setep Za* ikke blev skrevet med hus-determinativet, som gør dette til en henvisning til det den fysiske del af paladset før Mellemste Rige. Forsegling 5848 er dermed det tidligste eksempel.

16 Bietak, Manfred, 2018. “Introduction to Palaces in Egypt: What They Tell Us About the Ruler, Administration and Culture,” i *Ancient Egyptian and Near Eastern Palaces*, Volume I, red. Manfred Bietak og Silvia Prell, CAENIL 5, Wien: Austrian Academy of Sciences, s. 23.

17 Kromer 1978, s. 106–107.

18 Kromer 1978, s. 104.

19 Tallet, Pierre, 2021. *Les papyrus de la Mer Rouge II, “Le journal de Dedi” et autres fragments de journaux de bord (Papyrus Jarf C, D, E, F, Aa)*, MIFAO 145, Cairo: Institut français d’archéologie orientale, s. 39.

20 Goelet 1982, s. 153–166.

21 Tallet, under udarbejdelse, s. 201–202.

22 Tallet 2021, s. 95, 193, 179; Tallet og Lehner, *The Red Sea Scrolls: How Ancient Papyri Reveal the Secrets of the Pyramids*. London: Thames and Hudson; Tallet under udarbejdelse, s. 167.

Fig. 9 Fragment af papyrus fundet i Wadi el-Jarf med en del af Merers dagbog.
© Pierre Tallet.

Khenu-palads i nærheden af HeG. Kan KAB måske være *Khenu*-paladset?

Jeg går mere og mere ind for den anden mulighed. Alle HeGs større strukturer, inklusive barakkerne og bagerierne, kunne have hørt til den del af paladset, som blev betegnet *Setep Za*. På samme måde som de administrative enheder, der i Wadi el-Jarf papyrusserne beskrives som beliggende mod nord, nær Kheops' daltempel, husede HeG forskellige dele af et enormt paladsområde. Det var Gamle Riges svar på Versailles, eller endnu bedre Ny Riges Amarna eller Malqata i Theben, og på samme måde som disse paladsbyer indeholdt denne i Giza forskellige kongelige boligenheder, haller og institutioner.

Fodboldbanen kan udgraves: Søgegrøft 145

Med forestillinger om paladser i vores hoveder påbegyndte vi vores første udgravninger af og under

fodboldbanen i efteråret 2021. Den 15. august 2021 informerede Ashraf Mohi, Direktør for Giza-området, mig og Mohsen Kamal, Vicedirektør for AERA Egypt, om at fodboldbanen endelig, efter lange forhandlinger mellem MoTA og Ministeriet for Ungdom og Sport, var givet tilbage til MoTA. Ashraf bad os indtrængende om "straks at lægge vores hånd på fodboldbanen" ved at foretage nogle udgravninger indenfor dets område. Vi åbnede derfor vores første Søgegrøft 145 [Fig. 10], hvor vores elektromagnetiske undersøgelse i 2003 havde påvist noget, der lignede hjørnet af en bygning en meter under overfladen. Her forventede vi at finde det sydvestlige hjørne af KAB.

Fodboldbanen ligger næsten 18 meter over havets overflade. Efter vi havde gravet os igennem dens 60 centimeter tykke lag af ler, fandt vi kun rent sand helt ned til grundvandsniveauet 14,38 meter over havets overflade [Fig. 11]. Hvad var der sket

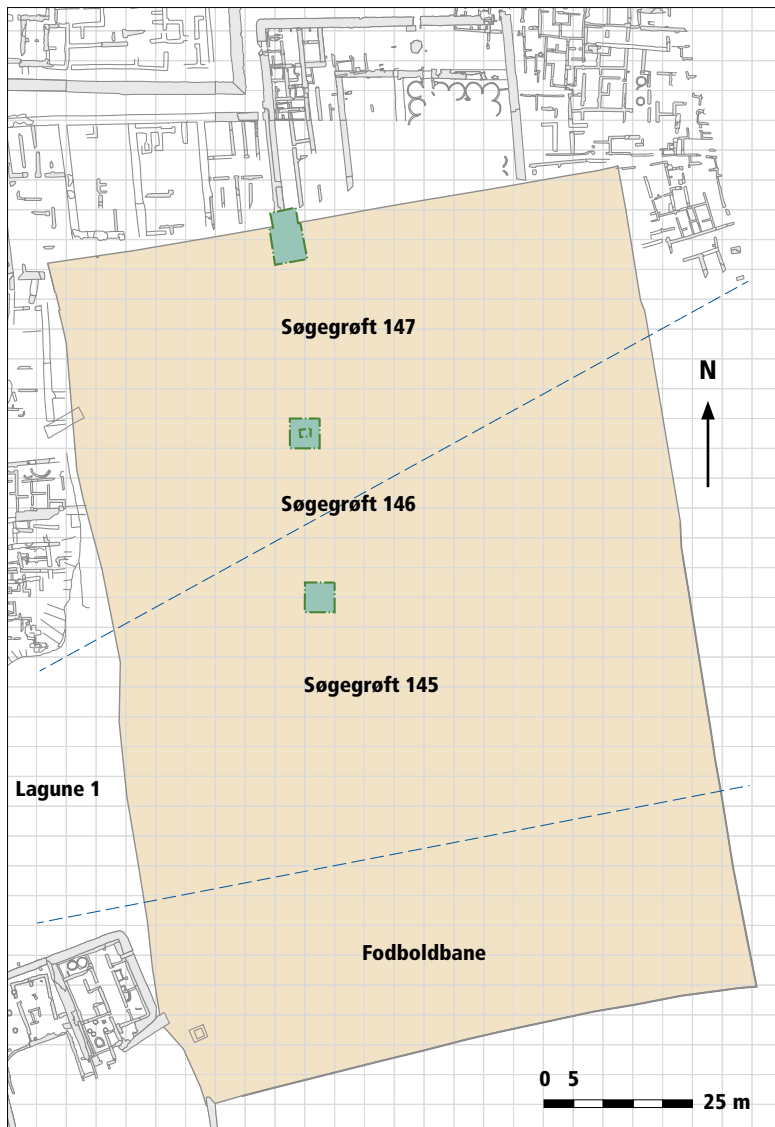

Fig. 10 Placeringen af Søgegrøfterne 145, 146 og 147 i fodboldbanen. De stiplede blå linjer markerer den omtrentlige afgrænsning af en fordybning, Lagune 1, der i 2004 var fyldt med rent sand ned til grundvandet ved 14,60 meters dybde over havets overflade. Kort Rebekah Miracle, AERA GIS.

denfor det gamle byområde. Arbejderne kom dog stadig bare igennem rent sand ned til grundvandsniveauet. Ikke nogen ruiner, kun sand!

Vores arbejdere fortsatte med at grave dybere og dybere i et mindre prøveområde, ned til næsten 4 meters dybde, til bunden af Søgegrøft 146, hvilket var så farligt, at vi måtte støtte siderne med sandsække [Fig. 12]. På samme tid påbegyndte vi endnu en prøvegravning, Søgegrøft 147, omkring 25 meter mod nord, og hermed var vi under Sportsklubbens nordvæg. Arbejdere måtte anvende hydrauliske hammere for at komme igennem et dansegulv af jernarmeret cement. Vores arbejdere bankede også røde mursten ud mellem cementstolper i Abu Hol Sportsklubbens nordvæg, og vi fik derved et indrammet kig til vestvæggen af KAB [Fig. 1]. Så kom der besked fra de folk, der gravede dybt nede i Søgegrøft 146, at de var stødt på en mur af marksten og soltørrede lersten – sandsynligvis den sydlige fortsættelse af KABs vestvæg – men langt nede ved 14,25 meter over havets overflade! I dette niveau begyndte de at finde keramik fra Gamle Rige.

Havnehypotesen

Søgegrøfterne 146 og 147 viste, at KAB-vestvæggen skræner 2 meter til omkring 14,25 meter over havets overflade over et 25 meter langt område. Hvorfor skulle KAB-væggen have så dybt et fald? På én gang gav vores søgegrøfter mening, da de bekræftede en hypotese, jeg i flere år havde set for mig.

Jeg forestillede mig, at Lagune 1 var bagdørshavnen eller -adgangen, hvor korn kunne leveres til KAB mod nord og kvægg til “Gamle Rige-indhegningen”, som vi fandt på den anden side af Lagune 1, sydligt i Vestbyen [Fig. 14]. Jeg forestillede mig, at lagunen må have været tørlagt, når Nilen nåede sit laveste niveau, men at den fyldtes med vand under den seks til otte ugers oversvømmelseperiode (august til oktober). KAB ville være nødt til at ligge lavere, fra 16 meter til 14 meter over havets overflade, for at nå niveauet for Nilen under oversvømmelsens højeste niveau.

Andre strukturer fra 4. Dynasti i Giza skræner for at nå flodniveauet. Ved Khefrens Daltempel falder

med det sydvestlige hjørne? Og for den sags skyld, hvorfor fandt vi ikke noget af HeG-bebyggelsen, som ellers befinder sig mellem 15 og 16,5 meter?

Hvad skete der med HeG? Søgegrøft 146

Vi burde have vidst, at vi ikke ville finde noget. Da vi kortlagde “Den forsvundne By” øst og vest for fodboldbanen i 2004, forsvandt bebyggelsen ved en sandfyldt fordybning, der strakte sig ind under fodboldbanen. Eftersom det sand, der fyldte fordybningen, var gennemblødt af grundvandet, kaldte jeg området for Lagune 1. Vi havde udgravet Søgegrøft 145 syd for det område.

Vi flyttede derfor 32,50 meter mod nord og prøvede med Søgegrøft 146. Nu burde vi være vel in-

Fig. 11 Søgegrøft 145 i den tidligere fodboldbane. Her havde vi forventet at finde det sydvestlige hjørne af KAB. I stedet udgravede vi en masse rent sand, indtil vi nåede grundvandsniveauet 14,38 m over havets overflade. Blik mod nord.

Fig. 12 Søgegrøft 146, nord for 145 i den tidligere fodboldbane. Toppen af en marksten (ikke-forarbejdet sten) og en lerstensmur kan ses dybt nede i en prøveudgravning ved niveau 14,25 meter over havets overflade. Blik mod nord. Begge fotos Mark Lehner.

ramperne fra den øverste terrasse ved 17,54 meter over havets overflade til 12,9 meter over havets overflade over en strækning på 31,5 meter.²³ Ved den østlige ende af processionsvejen, der fører til Khentkawes I's anlæg i den vestlige del af byen, skrånede sideramper, en terrasse og trapper fra 3,5 til 5 meter ned mod et dybt bassin, der strækker sig over 10 meter.²⁴

23 Lehner, Mark og Zahi Hawass, 2017. *Giza and the Pyramids*, London: Thames and Hudson, s. 211–212.

24 Lehner, Mark, 2009. "Valley Complex for a Queen Who Would Be King," *AERAGRAM* 10-2 (Fall), s. 7–13.

KAB-vestvæggens fald fra Søgegrøft 147 til Søgegrøft 146 har ikke en usædvanlig dybde – 2 meter hen over et spænd på 25 meter. Spørgsmålet er bare, hvordan den gamle konstruktion skrånede? For at kunne svare på dette, var vi nødt til først at rive den forladte sportsklubs moderne mure ned og fragte dem bort.

Nedrivningen af den gamle Fodboldklub

Nytårsaftens dag 2022 begyndte vi på den opgave. Det var en kølig, tåget dag. Det var en forhammerdag. Vores arbejdere startede med at rive den øverste etage af den forladte sportsklubs hovedbygning ned (Fig. 1). Ved afslutningen af nedrivningsdag 1

Fig. 13 Hydraulisk hammer (*daqaq* på arabisk) banker badehuset ved det nordvestlige hjørne af Abu Hol Sportsklubben ned. Blik mod vest. Foto Mark Lehner.

Fig. 14 Plan over Heit el Ghurab-bebyggelsen med en forsyningshavn (blå, Lagune 1), der kan have været fyldt med vand under den årlige oversvømmelseperiode (midt-august til et stykke ind i oktober). Korn kan være blevet leveret fra bugten, mens den enten var vandfyldt eller tørlagt, op til Silogården i KAB. Kvæg kan være blevet ført til GR-Indhegningen.

På baggrund af vores undersøgelser og udgravninger i starten af 2022, vil vi modificere vores model af en bagdørsforsyningshavn med komplekse og velstrukturerede opmagasinerings- og forarbejdningsfaciliteter mod nord og GR-Indhegningen mod syd.

hentede vores entreprenør tungt maskineri – to hydrauliske hammere (*daqaq* på arabisk) [Fig. 13], en frontlæsser og en hydraulisk gravemaskine (*ba-faar*). På ti dage forsvandt alle træerne, den omgivende mur, bygningerne og deres cementfundamenter.

Sofistikerede havnestrukturer

På grund af den forsinkelse, som stadig skyldes COVID-året, har vi på dette tidspunkt, hvor denne artikel skrives i efteråret 2022, set hvordan området skræner ned til grundvandsniveauet, takket være vores afdækning af det nordvestlige hjørne af fodboldbanen under vinter-foråret 2022. Det er kun derfor, vi er i stand til at komme med en foreløbigt rapport.

Den moderne bygnings dybe lag af armeret cement skar igennem det tykke lag af rent sand og stoppede lige før ruinerne af oldtidsbyen. Da vi

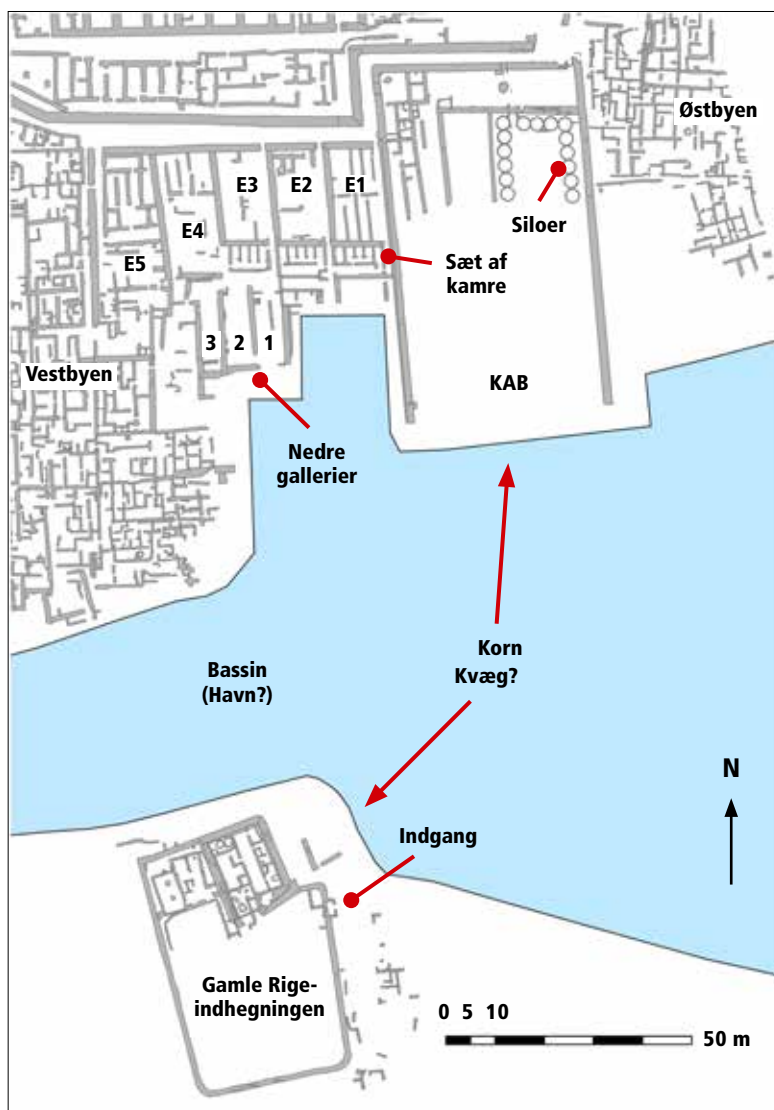

Fig. 15 Mure tilføjet kortet over HeG i april 2022 tilhører en sofistikeret havnestruktur med indhegninger, korridorer, sammenhængende rum og gallerier på terrasser, som skråner ned mod et rektangulært bassin, en udvidelse af Lagune 1-havnen. Kort Rebekah Miracle, AERA GIS.

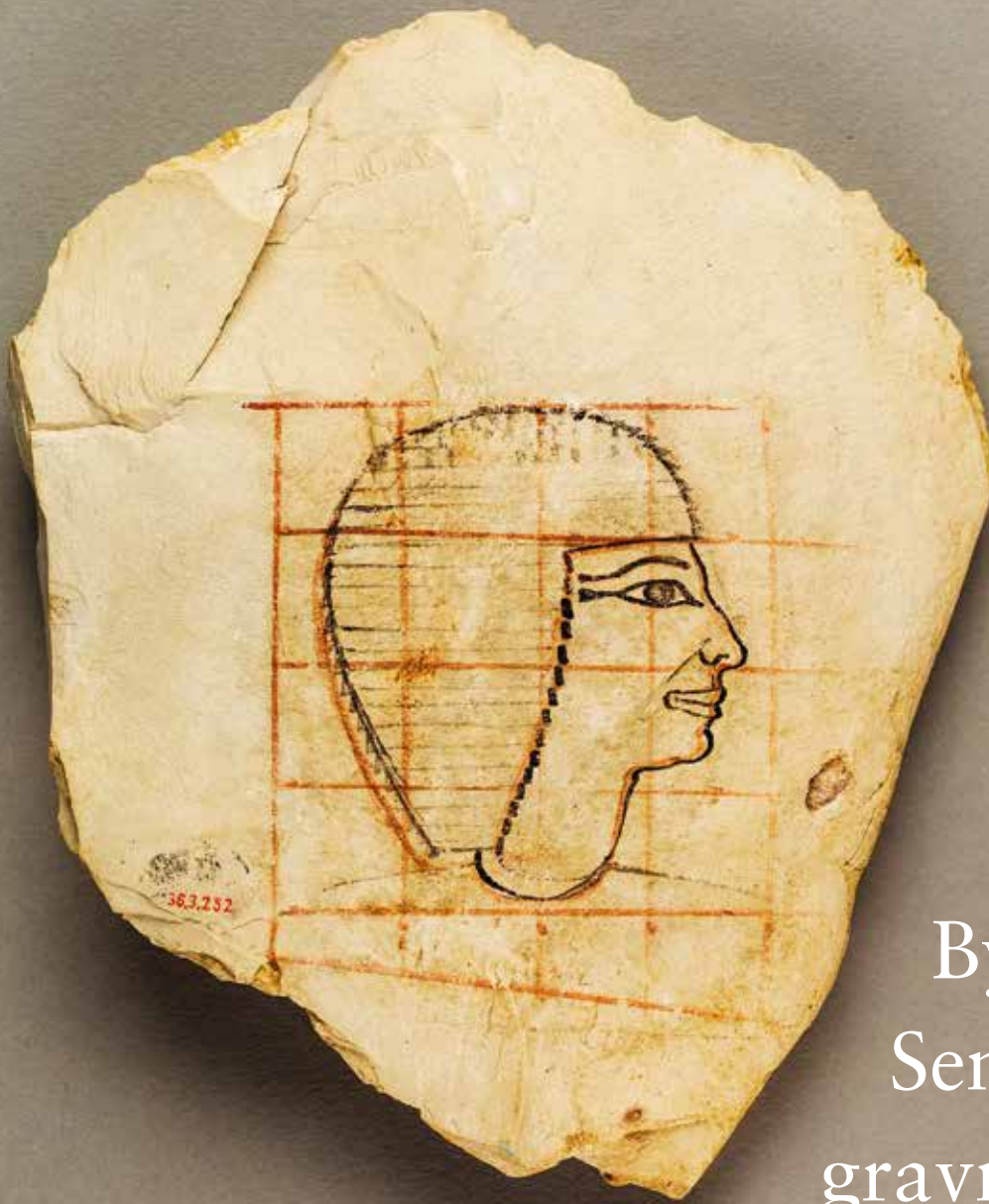
skulle vente med en længerevarende udgravning af KAB, fordi den skal filmes af National Geographic, ryddede vi KAB-vestvæggen og området lige vest for denne. Her havde vi fjernet fundamentene af et badehus. Da vi fjernede det, der var tilbage af det underliggende rene sand, så vi for første gang siden 2004 den "muddermasse", som stammer fra overfladen af beboelseruiner, der indikerer, at her er der tale om gamle mure.

Nu kunne vi se de sydlige ender af fem store indhegninger, E1-5, som var udvidelser af KAB mod vest [Fig. 15]. I 2004 var de sydlige ender skjult under Sportsklubben. Nu kunne vi se ramperne, der førte fra de sydvestlige hjørner af indhegningerne E1 til E3 ned mod en samling af fire mindre rum på en lavereliggende terrasse. To eller tre korridorer forløber øst-vest langs forenderne af disse sammenhængende kamre. På et andet og lavereliggende niveau findes tre større gallerier syd for E3 og dets

tilhørende kamre. E1 og E2 ender ved en stor rektangulær fordybning, muligvis en udvidelse af Lagune 1's havnebassin. Her forhindrede grundvandet os i at grave dybere og længere mod syd. Det højtliggende vandniveau understøtter teorien om et havnebassin.

Det ser ud til at dreje sig om en sofistikeret (havne?)struktur med indhegninger, korridorer og kamre opdelt i mindre rum. Fordelingen i rækker og kolonner ligner layoutet af et gammelt, arkitektonisk Excel-regneark, en slags arkitektonisk ækvivalent til Wadi el-Jarf-regnskabspapiri. Den vestlige KAB-mur fortsætter utvivlsomt under vandet. Vi vil snart se, hvordan hele KAB-området fortsætter mod syd, og hvordan det kan passe sammen med vores hypotetiske havn.

Oversat af Tine Bagh og Elin Rand Nielsen

Byggeriet af Senenmuts gravmonumenter

Rune Olsen

Som del af mit ph.d.-projekt og afhandling “Socioeconomic aspects of ancient Egyptian private tomb construction – A study on New Kingdom tomb volumetrics as economic markers” undersøgte jeg tekster, der handlede om konstruktionen af gravmonumenter. Arbejdet omfattede papyri og mange af de tusindvis af ostraka fra Deir el-Medina, hvor håndværkerne, som byggede gravene i Kongernes Dal og Dronningernes Dal, boede. Det inkluderede også mange ostraka fundet i

forbindelse med private grave, men som kun giver øjeblikksindtryk fra ét byggeprojekt og ofte kun kendes fra en enkelt tekst. Faktisk kendes kun to eksempler på privat gravbyggeri, som er dokumenteret over en længere periode. Det ene kommer fra Sakkara i Ramses III's regeringstid (ca. 1160 f.Kr.) og er skrevet på papyrus; det beskriver konstruktionen af en tempelgrav til en ellers ukendt general i hæren ved navn May over en periode på syv mæne-

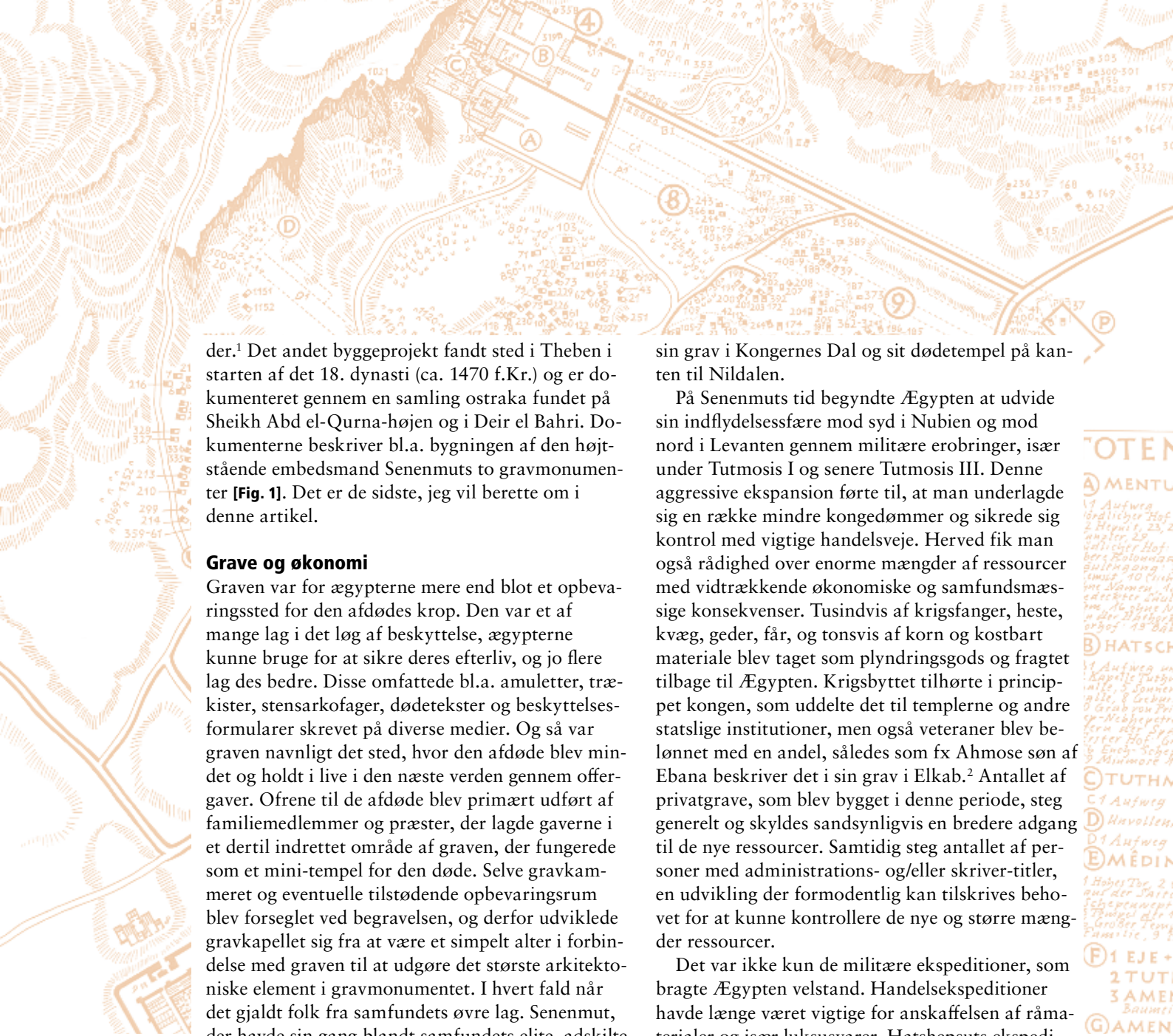

Fig. 1 Tegning af Senenmut i rødt kvadratnet på kalksten. Foto Metropolitan Museum of Art.

der.¹ Det andet byggeprojekt fandt sted i Theben i starten af det 18. dynasti (ca. 1470 f.Kr.) og er dokumenteret gennem en samling ostraka fundet på Sheikh Abd el-Qurna-højen og i Deir el Bahri. Dokumenterne beskriver bl.a. bygningen af den højtstående embedsmand Senenmuts to gravmonumenter [Fig. 1]. Det er de sidste, jeg vil berette om i denne artikel.

Grave og økonomi

Graven var for ægypterne mere end blot et opbevaringssted for den afdødes krop. Den var et af mange lag i det løg af beskyttelse, ægypterne kunne bruge for at sikre deres efterliv, og jo flere lag des bedre. Disse omfattede bl.a. amuletter, trækister, stensarkofager, dødetekster og beskyttelsesformularer skrevet på diverse medier. Og så var graven navnligt det sted, hvor den afdøde blev mindet og holdt i live i den næste verden gennem offergaver. Ofrene til de afdøde blev primært udført af familiemedlemmer og præster, der lagde gaverne i et dertil indrettet område af graven, der fungerede som et mini-tempel for den døde. Selve gravkammeret og eventuelle tilstødende opbevaringsrum blev forsejlet ved begravelsen, og derfor udviklede gravkapellet sig fra at være et simpelt alter i forbindelse med graven til at udgøre det største arkitektoniske element i gravmonumentet. I hvert fald når det gjaldt folk fra samfundets øvre lag. Senenmut, der havde sin gang blandt samfundets elite, adskilte faktisk sine gravkamre fra sit gravkapel ved at bygge dem to forskellige steder, en beslutning der muligvis var inspireret af den begyndende kongelige praksis for det Ny Rige, hvor man byggede

sin grav i Kongernes Dal og sit dødetempel på kanten til Nildalen.

På Senenmuts tid begyndte Ægypten at udvide sin indflydelsessfære mod syd i Nubien og mod nord i Levanten gennem militære erobringer, især under Tutmosis I og senere Tutmosis III. Denne aggressive ekspansion førte til, at man underlagde sig en række mindre kongedømmer og sikrede sig kontrol med vigtige handelsveje. Herved fik man også rådighed over enorme mængder af ressourcer med vidtrækkende økonomiske og samfundsmæssige konsekvenser. Tusindvis af krigsfanger, heste, kvæg, geder, får, og tonsvis af korn og kostbart materiale blev taget som plyndringsgods og fragtet tilbage til Ægypten. Krigsbyttet tilhørte i princippet kongen, som uddelte det til templerne og andre statslige institutioner, men også veteraner blev belønnet med en andel, således som fx Ahmose søn af Ebana beskriver det i sin grav i Elkab.² Antallet af privatgrave, som blev bygget i denne periode, steg generelt og skyldes sandsynligvis en bredere adgang til de nye ressourcer. Samtidig steg antallet af personer med administrations- og/eller skriver-titler, en udvikling der formodentlig kan tilskrives behovet for at kunne kontrollere de nye og større mængder ressourcer.

Det var ikke kun de militære ekspeditioner, som bragte Ægypten velstand. Handelsekspeditioner havde længe været vigtige for anskaffelsen af råmaterialer og især luksusvarer. Hatshepsuts ekspedition til landet Punt er velkendt, ikke mindst på grund af den detaljerede fremstilling af forløbet på reliefferne i hendes tempel i Deir el-Bahri, mens dens faktiske værdi er sværere at fastslå. Der er dog ingen tvivl om, at den har haft stor økonomisk betydning, og nok kan sammenlignes med den finansielle indflydelse, de europæiske sø-nationers handelsskibe havde i tiden fra ca. 1550 til 1800.

1 Posener-Kriéger, Paule (1981), "Construire une tombe à l'ouest de mn-nfr (P Caire 52002)". *Revue d'Égyptologie* 33 (Leuven: La Société Française d'Égyptologie, Peeters), 47-58; og Posener-Kriéger, Paule (1996), "Au plaisir des paléographes: papyrus Caire JE 52003". I P. Manuelian (red.), *Studies in honor of William Kelly Simpson 2* (Boston: Museum of Fine Arts), s. 655-664.

2 Sethe, Kurt (1914), *Urkunden der 18. Dynastie, I* (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung), s. 1-11.

Senenmut

Det store antal monumenter og titler, som kan forbindes med Senenmut, viser, at han tilhørte datidens højeste samfundslag, lige under den kongelige familie. Det ser dog samtidig ud til, at han stammede fra knap så privilegerede forhold og har måttet arbejde sig op gennem lagene. Hans forældre blev begravet sammen i en enkel ét-rums-klippegrav på skråningen under den ene af Senenmuts grave, hvad der indikerer, at det var sønnen, som fik dem gravlagt her. Faderen Ramose bærer kun ærestitlen *Ærværdig* (*s3b*) og moderen Hatnofer kun titlen *Husfrue* (*nb.t pr*). Ud over deres træ-kister rummede graven kun nogle amforaer, forskellige dagligdagsobjekter og to yderligere træ-kister, der indeholdt seks anonyme mumier.³

Sin beskedne baggrund til trods, nåede Senenmut inden sin død at producere og/eller sætte sit navn på et imponerende antal monumenter og objekter, ja, han var muligvis indehaver af det største antal statuer for en privat person i oldtidens Ægypten.⁴ Monumenterne inkluderer et kapel ("shrine") i Gebel el-Silsila (nr. 16), hele 21 statuer (nu bl.a. i Cairo, London, Paris, Chicago, New York, og Berlin), fragmenter og base fra tre andre statuer, tre steler, og diverse indskrifter på bygninger, fx på porten til Mut-tempelområdet i Karnak og flere steder på Hatshepsuts dødetempel. Hertil kommer en større mængde dokumenter, der enten nævner Senenmut ved navn og/eller hans titler, eller er fundet i nærheden af hans grave og således er forbundne med ham. Dertil Senenmuts kvartsitsarkofag, der blev fundet slået i ca. 1230 stykker, og som i dag findes på Metropolitan Museum of Art, samt en række andre objekter, der bærer hans navn, herunder et par cylindersegl, en Hathoramulet, et håndtag til en pisk, en stav og adskillige gravkegler.

3 Dorman, Peter (1991), *The tombs of Senenmut. The architecture and decoration of tombs 71 and 353*. The Metropolitan Museum of Art Egyptian Expedition Vol. 24 (New York: The Metropolitan Museum of Art), s. 23.

4 Price, Campbell (2018), "A New Statue of Senenmut Identified in Manchester", 232. *Journal of Egyptian Archaeology* 104, s. 229-236. For Senenmuts monumenter generelt, se Dorman, Peter (1988), *The Monuments of Senenmut* (London: Kegan Paul International Ltd.).

Indskrifter på monumenter, grave og objekter tildeler Senenmut over 70 embedstitler og tilhørende epiteter. Mange af dem kan med en vis sikkerhed afskrives som variationer af andre, men de tilbageværende titler tegner ikke desto mindre et klart billede af en mand med et helt enormt ansvarsområde. Som nogle af de vigtigste titler og ansvarsområder kan nævnes "Stor/Øverste Tutor for Prinsessen Neferure (Hatshepsuts datter)", "Neferrures Chefforvalter", "Gudehustruen Hatshepsuts Chefforvalter", "Kongens Chefforvalter", "Forvalter for alle Kongens byggerier", "Segl-

Fig. 2 Placering af Senenmuts to gravmonumenter, TT71 (tv.) og TT353 (th.) i den thebanske nekropol. Foto Rune Olsen, 2017.

Fig. 3 Indgangen til TT353 er placeret under et moderne skrâtag (nederst) i stenbruddet fra 18. dynasti ved Deir el-Bahri. Foto Rune Olsen.

forvalter”,⁵ “Forvalter for Sølv- og Guldhuse”, “Forvalter for Amon”, “Forvalter for Amons Sølv- og Guldhuse”, “Forvalter for Amons Kornmagasiner”, “Forvalter for Amons Marker”, “Forvalter for Amons Kvæg-hjorde”, “Forvalter for alle Amons byggerier”, “Forvalter for Amons Præster”.⁶ Senenmut var således tæt knyttet til kongehuset og havde ansvaret for mange af de vigtigste økonomiske enheder i både staten og i Amontemplet i Karnak.

Senenmuts to gravmonumenter

Senenmuts usædvanlige stilling i den ægyptiske elite gav ham åbenbart adgang til at drage nytte af sine mange ansvarsområder, og det kan muligvis forklare hans beslutning om at bygge to adskilte gravmonumenter. Det kan også tænkes, at han ikke ville stå tilbage for – eller at han måske ligefrem blev inspireret af – den samtidige Vesir, Useramon, der også byggede to adskilte gravmonumenter (TT61 og TT131).⁷ Både Useramon og Senenmut

var meget involveret i organisationen af arbejdet på Hatshepsuts dødetempel i Deir el-Bahri, og det er tænkeligt, at de her har fået inspiration til deres egne gravmonumenter. Det er sandsynligvis også fra den kongelige byggeplads, at de kunne kommandere mindre arbejdshold afsted til Qurna-højen for at konstruere deres respektive grave. Dette havde længe været en kendt metode til at organisere privat byggeri og kan i et vist omfang forklare, hvorfor højtstående embedsmænd fra forskellige dele af landet ofte valgte at bygge deres grave i nærheden af den regerende konges gravmonumenter. Det var simpelthen nemmere for den enkelte embedsmand at uddelegere opgaver til mindre hold af arbejdere og håndværkere fra en større og allerede sammensat gruppe.

Senenmuts gravkapel (TT71) ligger på toppen af Sheikh Abd el-Qurna-højen mens det, der skulle have været selve graven med gravkammeret (TT353), ligger i bunden af et stenbrud i Deir el Bahri [Fig. 2]. TT71 har god udsigt til det meste af Nildalen og var synlig fra lang afstand, hvad der var vigtigt i forhold til at blive husket af de levende. For at fremme denne synlighed blev mange af facaderne på oldtidens gravkapper ofte malet og dekoreret i stærke farver. Facaden på TT71 var efter konstruktionen dækket af et lag fin hvid gips, hvorpå der yderligere kan have været et lag farve, som i dag er forsvundet. Til gengæld var der på Senenmuts tid relativt få gravmonumenter på Qurna-højen, og det gav ham formodentlig nogenlunde frit valg til at placere sit monumentale kapel. Til sammenligning ligger TT353 godt gemt, dybt under den første eller nedre gård af Hatshepsuts tempel [Fig. 3]. Denne skulle som grav netop ikke være synlig, men utilgængelig, og hertil kom, at dens beliggenhed ville knytte Senenmut tættere til de ritualer, der udførtes i det kongelige tempel.

Valget af de to gode lokaliteter kom dog med en pris i form af bygningsmateriale, dvs. den geologiske komposition og kvalitet af den klippe, som skulle udhugges. TT71 blev bygget på et sted, hvor den lokale kalksten er porøs og indeholder et stratum af sedimentært grus og knolde af flint, hvilket gør den uegnet til udhuling af større rum, et problem som også påvirkede bygningen af andre nærliggende grave. Det ledte

5 Segl-forvalteren skulle bl.a. sammen med Vesiren dagligt sørge for, at det kongelige skatkammer blev åbnet. Embedet var et af de højeste i den ægyptiske stat, sandsynligvis kun overgået af Vesirens embede.

6 “Forvalter” er oversættelsen af *imy-r* og betyder også “Forstander”, eller på engelsk “Overseer”, “Manager”.

7 Kun én anden privat embedsmand fra det 18. dynasti, Skatkammer-forvalteren Djehutynefer, byggede to adskilte gravmonumenter, TT80 og TT104.

Fig. 4 Senenmuts gravkapel (TT71) ved toppen af Sheikh Abd el-Qurna-højen. I den nordlige ende af facaden og søjlehallen er taget kollapsede. Forrest i billedet ses resterne af den nordlige støttemur til kapellets opbyggede terrasse, i hvilken mange ostraka blev kasseret. Foto Hanne Siegmeier, 2011.

uden tvivl til kollapset af den nordlige ende af loftet i søjlehallen af TT71 [Fig. 4], sandsynligvis efter et jordskælv i oldtiden. I TT353 er kamrene udhugget i kalksten af bedre kvalitet, men for at finde den måtte stenhuggerne først grave en tunnel i 25 graders vinkel nedad på over 50 meter gennem et dårligere lag af sten, som kaldes tafl,⁸ der har en komposition, som ligner kalkstenen ved TT71. Her, 23 meter lodret under jordoverfladen, fandt man et hårdere og mere kompakt lag af kalksten, et lag som i dag kendes ved navnet *Tarawan Chalk*. Her udhuggede man de rum, som skulle bruges til opbevaring af gravgods, og det der skulle have været selve gravkammeret.

TT353 består af et lille sidekammer og to for-kamre, hvoraf det første bl.a. indeholder det berømte astronomiske loft [Fig. 5]. Dette kammer, kammer A, er kun 10m² og var det eneste i graven, der blev udsmykket. Væggene er skåret i relief og rummer desuden tekster og forskellige vignetter fra Dødebogen. Gravkammeret, kammer C, ligger godt 90 meter fra indgangen til den første korridor, og 45 meter under forgården i Hatshepsuts tempel. De fire kamre er forbundet af tre lige, men meget smalle og tunnelagtige korridorer [Fig. 6], og graven

er således ikke typisk for privatgrave i det 18. dynasti.

TT71 er derimod meget tidstypisk for thebanske grave, idet grundplanen udgør en klassisk T-form. Kapellet består af en åben forgård flankeret af støttemure, en udhugget facade (godt 25m bred og ca. 10m høj) med udskårne niches og otte vinduer, en centralt placeret døråbning (1,75 m bred) som leder til den tværgående søjlehal (5,65m bred, 26,1m lang og 4,5m høj) med otte søjler, og til sidst den centrale hal (2,3m bred, 17,5m lang og 4,6m høj) med en statueniche (1,7m x 2,2m x 2m) øverst i endevæggen. TT71 er med sine 202m² og 804m³ en af de absolut største privatgrave i Theben, mens TT353 med sine 124m² og 220m³ er relativt beskedne, men stadig over den gennemsnitlige størrelse for gravmonumenter i det 18. dynasti. Sammenlagt udgjorde de to grave det største private gravmonument i det 18. dynasti og blev først overgået til generationer senere af Kenamun, ejer af TT93.

Arkæologi

Begge Senenmuts grave blev udgravet af Metropolitan Museum of Art i 1920'erne og 30'erne, hvor museets primære fokus dog var udgravningen af Deir el-Bahri-templerne. I januar 1927 opdagede Herbert Winlock i forbindelse med en undersøgelse af området øst for Hatshepsuts tempel den nedre af de to grave i en forsænkning i landskabet, hvor man havde brudt sten til templet. På kanten til stenbruddet havde man fundet tre grundlæggelsesdepoter, og da man ryddede ned til stenbruddets

8 Dupuis, C., Aubry, M.-P., King, C., Knox, R. W. O. B., Berggren, W. A., Youssef, M., Galal, W. F., and Roche, M. (2011), "Genesis and geometry of tilted blocks in the Theban Hills, near Luxor (Upper Egypt)", *Journal of African Earth Sciences* 61 (New York: Elsevier), s. 247-251 + fig. 6.

Fig. 5 Kammer A i TT353 dekoreret med bl.a. tekster fra Dødebogen og det astronomiske loft. Loftshøjden i kammeret er 1,75m og udhugget i et geologisk lag af *Tarawan Chalk*. Fra Dorman (1991), pl. 55a.

Fig. 6 Korridor ved indgangen til TT353 gennem et geologisk lag af tafl. Fra Dorman (1991), pl. 53a.

guly, opdagede man yderligere to depoter. Disse deponeringer indeholdt udover diverse former for mad (bl.a. dadler og byg) og forskellige keramik-krukker også små modeller af det værktøj, som håndværkerne, der byggede templet og graven, ville have brugt. Senenmuts navn er indskrevet på nogle få af genstandene, og de fem deponeringer omkranser åbningen på TT353, hvad der indikerer, at de er blevet fremstillet i forbindelse med grundlæggelsen og begyndelsen på konstruktionen af graven. Andet værktøj i rigtig størrelse blev også fundet i nærheden af åbningen, fx hakker og flettede kurve til fjernelse af løse stenflager og keramikskåle med malingrester, som blev brugt i dekorationsarbejdet. Interessant nok er lignende værktøj ikke fundet i eller omkring Senenmuts gravkapel, som dog ulig TT353 har været synligt siden oldtiden.

Ægyptologen John Gardner Wilkinson besøgte som en af de første europæere TT71 allerede i 1820'erne, men det var først med opdagelsen af TT353, at kapellet blev interessant at undersøge arkæologisk. Under Winlocks ledelse udgravede man de indre dele af TT71 på en enkelt sæson i 1930-31, hvor man bl.a. fandt de mange hundreder fragmenter af Senenmuts sarkofag. Efterfølgende vendte Winlock igen sin opmærksomhed mod Deir el-Bahri, og først i sæsonen 1935-36 vendte man atter tilbage til TT71, denne gang under ledelse af Ambrose Lansing. Fokus var nu på den kunstigt opbyggede terrasse, som Senenmut havde anlagt for at udvide arealet af den åbne solgård foran facaden [Fig. 7]. Under den fandt man den grav, hvori

Fig. 7 TT71 under udgravningen af den opbyggede terrasse i 1935-36. Midt på skråningen ses åbningen til graven tilhørende Senenmuts forældre, Ramose og Hatnofer. Fra Dorman (1991), pl. 1a.

Fig. 8 Udvalg af ostraka med geometriske mønstre og hieroglyftekster som skulle kopieres på vægge og loft i gravkapellet TT71. Fra Hayes (1942), pls. VI+X.

Ramose og Hatnofer, Senenmuts forældre, hvilede, men man fandt også andre begravelser i form af syv kister efterladt direkte på jordoverfladen, en praksis man også for nyligt har fundet ved gravmonumenter i Dra Abu el-Naga.⁹ Fem af kisterne nedenfor TT71 var til mennesker, én indeholdt en mumificeret bavian og én indeholdt en mumificeret hest.

Ostraka og dokumentation af byggeriet

Det vigtigste fund i resterne af den kunstige terrasse, der bestod af det udgravede og udhuggede stenmateriale fra TT71's indre, var 153 ostraka. De beskriver hver især dele af konstruktionen af gravkapellet eller peger på elementer i dets udsmykning. Mange af disse ostraka viser tegninger af menneskelige figurer og dyr, eller geometriske former, fx loftsmønstre, som skulle gengives i gravkapellets indvendige dekorsprogram [Fig. 8]. Andre er, ifølge William C. Hayes, skabt som tidsfordriv uden stil, præcision eller formål.¹⁰ To ostraka er muligvis plantegninger af en tidlig version af TT353, da de ikke passer til TT71 eller de omkringliggende gravmonumenter. Den ene af de to plantegninger indeholder tal skrevet med hieratisk skrift, der kan være dimensioner målt i cubit (alen), men som heller ikke stemmer overens med dimensionerne i nogen af de kendte grave i området. Andre

ostraka er indskrevne med hieroglyftekster, eksempelvis med hymner til guddomme eller offerlister og er sandsynligvis skabt som øvestykker, før teksterne blev overført til væggene i gravkapellet. En del ostraka indeholder passager fra diverse dødtekster og litterære værker, fx Dødebogen og fortællingen om Sinuhe, men er skrevet på hieratisk og er således ikke kladder til brug i gravdekorationen. Hayes mente, at der var tale om skoletekster, og at datidens skriverlærlinge fulgte med deres mester til byggepladsen, hvor de så øvede sig i skrivekunsten ved at kopiere kendte tekster. Alle disse ostraka blev efter brug kasseret og smidt i den voksende kunstige terrasse.

Dette gjaldt også den type ostraka, Hayes betegnede som "arbejdsdokumenter", og som var skrevet på hieratisk og indeholdt noter om forskellige opgaver på konstruktionen af gravkapellet, leveringslister eller lister med navne på arbejderne [Fig. 9]. Lignende tekster på ostraka blev også fundet omkring åbningen af TT353, og et dusin af disse er indtil videre blevet publiceret.¹¹ Måden, arbejdsdokumenterne fra de to grave er skrevet på, er typisk for den tidligere del af det 18. dynasti og kan sammenlignes med de mange hundrede ostraka fundet i Deir el-Bahri, som handler om konstruktionen af både Hatshepsuts og Tutmosis III's templer. Mange af de hieratiske ostraka begynder med en dato. Den tidligste dato nævnt i arbejdsdokumenterne fra TT71 er "År 7, fjerde måned af Peret, dag 2". Disse dateringer gør det klart, at Senenmuts grave primært blev bygget i tiden fra år 7 til "År 11, tredje måned af Akhet, dag 27", der er den seneste dato, altså helt præcist 3,64 år. Årene refererer til regeringsår under Tutmosis III, som på den tid dog kun var et barn og derfor havde Hatshepsut som med-regent. Det er naturligvis muligt, at dokumenter fra tiden efter år 11 er gået tabt, men jeg konkluderede i min ph.d.-afhandling, at det angivne tidsforløb var fuldt ud realistisk, og at konstruktionen af en grav af den størrelse generelt ville have taget ca. fire år.

Organisation af håndværkere og arbejdere

En del af forklaringen på den relativt korte konstruktionsperiode ligger i organisationen af håndværkere og arbejdere. Det præcise antal arbejdere

⁹ Galán, José M. og Ángeles Jiménez-Higueras (2015), "Three Burials of the Seventeenth Dynasty in Dra Abu El-Naga". I G. Miniaci og W. Grajetzki (eds) *The World of Middle Kingdom Egypt (2000-1550 BC). Contributions on archaeology, art, religion, and written sources* (London: CPI), s. 101-119.

¹⁰ Hayes, William C. (1942), *Ostraka and Name Stones. From the tomb of Sen-Mut (No. 71) at Thebes*. The Metropolitan Museum of Art Egyptian Expedition Volume XV (New York: The Metropolitan Museum of Art), s. 5.

¹¹ Hayes, William C. (1960), "A Selection of Tuthmoside Ostraca from Der el-Bahri", s. 39-43, pl. XI. *Journal of Egyptian Archaeology* 46 (London: Egypt Exploration Society), s. 29-52; og Dorman (1991), s. 88-90, pls. 47-49.

Fig. 9a Udvalg af hieratiske ostraka, som dokumenterer konstruktionen af TT71. Fra Hayes (1942), pl. XIII.

Fig. 9b pls. XIII+XIV.

Fig. 9c pls. XV+XVI.

er aldrig nævnt, og kun enkelte glimt af den samlede organisation kommer til udtryk i dokumenterne. Det er dog stadig nok til at skabe et overordnet indtryk af projektet. I starten af byggefasen for TT71 nævnes der langt flere arbejdere end i dokumenterne fra dens slutning, hvilket også giver mening i forhold til behovet. I begyndelsen handlede det om at rydde klippeskråningen og udhugge facaden, inden man kunne bevæge sig ind i klippen. Der var således rigeligt plads på skråningen til de

150 arbejdere, som nævnes i et af dokumenterne.¹² Senere i processen, hvor arbejdet foregik underjordisk, er antallet af folk minimalt. Der er ingen lister med lønninger i Senenmuts ostraka, sådan som man ellers kunne have forventet, og som vi kender fra arbejderlandsbyen Deir el-Medina i Ramessidetiden. Der er dog lister med forskellige institutioner, som havde sendt arbejdere til byggepladserne i Deir el-Bahri og Senenmuts grave. Et ostrakon fra TT353,¹³ nævner således tre institutioner, der stillede med et antal arbejdere på forskellige tidspunkter af året: “Dronningens Hus” (*pr hm.t nsw*) sendte samlet set 15 mænd, “Segl-forvalteren” (*imy-r htm.t*) gav 19, og “Det Store Hus” (*p3 pr-3*) 14 arbejdere. Senenmut, som er nævnt ved navn i dokumentet, bidrog med yderligere 19 arbejdere, sandsynligvis fra sine landejendomme.

De folk, som arbejdede på Senenmuts gravmonument, kan inddeles i tre overordnede grupper. Den første gruppe er de ufaglærte arbejdere, som udførte relativt simple opgaver. Disse folk er aldrig navngivet i teksterne og udgør samtidig den tal-mæssigt største gruppe; størrelsen varierer alt efter dato og opgave. Den næste gruppe er de håndværkere, som udførte specialiserede opgaver. Disse personer er ofte navngivne og optræder i flest dokumenter. Specifikt drejer det sig om “Stenhuggerne” (*hrtyw*) Teti, Beshau, Hepyhersaef, og Kay,¹⁴ “Reparatøren” (*tw3w*) Sennefer, “kunstskriverne” Imhotep og Amunnu,¹⁵ og om “leverandøren” Ihay og dennes tre unavngivne hjælpere, der bl.a. bragte gips og/eller mørtel til byggepladsen. Den sidste gruppe består af tre personer, der sandsynligvis havde ansvaret for at bygge gravene. To af dem, Nebamon og User, bærer begge titlen “Skriver” (*s3*) og er muligvis forfatterne til arbejdsdokumenterne fra TT71. Den sidste person, Amenemhat, optræder i dokumenter fra både TT71, TT353, og tempelbyggeriet i Deir el-Bahri. Han optræder som leder for grupper af håndværkere, og i ostrakon MMA Field no. 27057.2 fra TT353 bærer han titlen “Formand” (*t3.w*).

Alle disse informationer om organiseringen af Senenmuts gravbygningsprojekt har jeg forsøgt at

12 O. Senenmut 90 - Hayes (1942), s. 24, pl. XVIII.

13 O. MMA Field no. 27057.4 - Hayes (1960), s. 41-42, pls. XI-XIA.

14 Kay nævnes ikke specifikt med titlen *hrtyw*, men konteksten antyder, at han også var stenhugger.

15 Imhotep og Amunnu bærer titlen “Skriver” (*s3*), men nævnes kun i forbindelse med etableringen af et lag af gips og/eller baggrundsfarve.

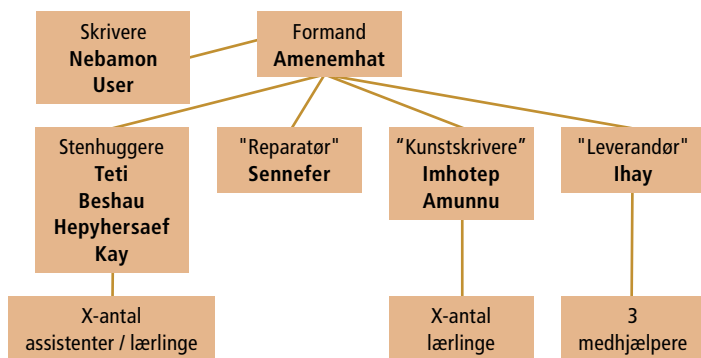

Fig. 10 Organisation af håndværkere på byggeriet af TT71. Figur RO.

samle i et organisationsdiagram. Heri er selvsagt ikke medtaget de mange ufaglærte og unavngivne arbejdere [Fig. 10].

Specialistopgaver i konstruktionen

Til trods for antallet af navngivne specialister og håndværkere rummer arbejdsdokumenterne kun beskrivelser af fem forskellige typer opgaver. Ingen af dem har direkte med dekorationsfasen at gøre men primært med udgravning/udhugning af klippe og formning af indre strukturer.¹⁶

Den første opgavetype, *h³³.t*, optræder kun én gang i arbejdsdokumenterne og kendes ikke fra andre tekster. Eftersom ordet optræder i det tidligst daterede ostrakon, O. Senenmut 62, beskriver det sandsynligvis en aktivitet i forbindelse med den begyndende udgravning eller rydning af skråningen ved TT71, og blev udført af ikke mindre end 30 unavngivne arbejdere. Hvordan man præcist har udført opgaven er uklart, men det drejer sig sandsynligvis om anvendelsen af simpelt værktøj som håndholdte stenhamre ("pounders") til at bryde og løsne kalkstenen, hakker og skrabere i træ til at samle materialet, og flettede kurve og sække til at transportere materialet væk. Denne tilgang er kendt fra andre tekster om konstruktionsarbejde, hvor opgaven dog beskrives med ordet *hm*.¹⁷

Den næste opgavetype, som teksterne nævner, er *s^cd*, som er velkendt fra andre sammenhænge og betyder "at skære/at trimme" med et værktøj af metal, fx en kniv eller mere sandsynligt i forbindelse med gravkonstruktion en kobbermejsel. Det var stenhuggerne, som udførte *s^cd*-opgaven efter den første og mere rå udhugning af klippen med de mere simple værktøjer, og formålet var at gøre

vægge mere lige og overflader mere plane. Produktiviteten blev for hver enkelt stenhugger dagligt skrevet ned på ostraka og målt i et antal af *dni* (se nedenfor), som er et større kurvemål. Den tredje opgavetype var *dkr*, som er det indledende arbejde og rå formgivning af sten og/eller arkitektoniske elementer, fx søjler i et gravkapel. *dkr* blev også udført af stenhuggerne, og deres daglige produktion blev ligeledes målt i *dni*.

Den næste opgavetype, *3^{cc}*, blev tilsyneladende udført i TT71 af en enkelt specialiseret håndværker ved navn Sennefer. Ordet *3^{cc}* oversættes generelt med "at reparere", og Sennefer brugte sin tid på at reparere og forstærke væggene og overfladerne i TT71 ved at påføre en grov mørtel indsat med stykker af kalksten ikke ulig de ostraka, hvorpå hans arbejde blev protokolført. Resultatet af *3^{cc}*-opgaven blev også målt i *dni*, men fremfor at måle materiale, der blev fjernet fra gravkapellet, refererede kurvemålet denne gang til materiale, som blev bragt ind igen. Omfanget af problemet ved at konstruere en grav i klippe af dårlig kvalitet vises på [Fig. 11], og Sennefers arbejdsindsats har været enorm. For at fylde huller og ujævnheder i vægge og loft og skabe en nogenlunde plan overflade i TT71, har han måtte påføre et sted mellem 95 og 135 tons grov mørtel med kalkstensstykker.

Den sidste opgavetype, som er nævnt i arbejdsdokumenterne fra TT71, er *w^{3h} driw*, der heller ikke er attesteret fra andre tekster, men som ordret betyder "at lægge farvepigment". Hvad opgaven præcist gik ud på er usikkert, men den involverede enten påføringen af det sidste hårde lag af en let blålig gips på væggene over Sennefers grovere mørtel, eller produktionen af farve, som senere skulle bruges i dekorationsarbejdet. Hvad opgaven nu måtte have været, blev arbejdet udført af Imhotep og Amunnu, og resultatet blev noteret som 20 "kager" (kaldet *trit* på ægyptisk) af pigment for hver af de to kunstskrivere.

Kontrol af konstruktion og personale

For at kunne følge med i byggearbejdets fremadskriden nedskrev projektets skrivere daglige resultater for de enkelte håndværkere. De fleste opgavetyper producerede et resultat, som blev målt i enheden *dni*, som er et tredimensionalt mål for kapacitet lig med en kubik-cubit, eller ca. 145 liter.¹⁸ Denne viden

¹⁶ Olsen, Rune (2020), "The *dni*-Measure in Ancient Egyptian Tomb Construction Projects". *Journal of Egyptian Archaeology* 106, s. 161-169.

¹⁷ Eksempelvis P. Cairo JE 52002, verso, l. 2-4.

¹⁸ En cubit (alen) var i oldtidens Ægypten et længdemål på 52,5 cm.

Fig. 11 Reparationsarbejde langs en geologisk brudlinje i væg og loft i begyndelsen af den centrale hal af TT71. Arbejdet med grov mørtel og mindre stykker kalksten blev sandsynligvis udført af specialisten Sennefer. Foto Heidi Kontkanen, 2011.

Fig. 12 Kurv lavet af palmefiber og græsstrå, og træhakke med reb af palmefiber. Begge fundet i stenbruddet tæt på indgangen til TT353, og sandsynligvis brugt til udgravning og opsamling af løsere materiale. Fra Dorman (1991), pl. 45c.

skyldes Jaroslav Černý, som allerede i 1973 argumenterede for, at enheden ikke kunne referere til et areal, sådan som bl.a. Hayes havde foreslået det i sin publikation af ostraka fra TT71. Černý henviste til andre dokumenter, der tydeligt demonstrerede, at *dni*-enheden var et mål for volumen,¹⁹ fx ostrakon Ashmolean Museum 26, hvor man i femte linje kan læse: “6 cubit ved 2 cubit (ved) 4 cubit (i) dybden, tilsammen 48 *dni*”.

Fra et praktisk synspunkt var *dni*-målet sandsynligvis en stor kurv, som kunne fyldes med udgravet materiale, og således udgøre et standardmål, med hvilket skriveren kunne føre regnskab. Da 145 liter sten og grus vejer ca. 350 kg, har man sandsynligvis først fyldt kurven udenfor gravkuppet, hvor den sidenhen kunne tømmes ned i den voksende kunstige terrasse. Da kvaliteten af den lokale kalksten var porøs, er det usandsynligt, at man kunne fjerne stenen i større blokke, men måtte skrabe det løsere materiale sammen i mindre kurve. En sådan kurv og hakke/skraber [Fig. 12] blev under udgravningen fundet i stenbruddet ved indgangen til Senenmuts anden grav, TT353.

Det præcise formål med at producere og nedskrive arbejdsresultaterne for håndværkerne på ostraka er uvist, især fordi mange af arbejdsdokumenterne blev kasseret og genbrugt som fyld i terrassen foran TT71. Måske blev informationen kopieret til papyrus og sendt videre i det administrative system,²⁰ måske havde det noget med lønudbetalinger at gøre, eller måske var det

19 Černý, Jaroslav (1973). *The Valley of the Kings* (Bibliothèque d'études 61), s. 20-21. Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale.

20 Hayes (1942), s. 3.

simpelthen en måde for de uddannede skrivere at kontrollere de mindre uddannede arbejdere på. Den sidste mulighed forklarer dog ikke de mange detaljer i dokumenterne, fx den enkelte håndværkers daglige produktion i *dni*. Dette taler derimod for, at informationerne blev sendt videre, og måske var modtageren endda Senenmut selv.

Senenmut selv kunne som person give anledning til en anden serie af refleksioner. Hvad skete der med ham, og hvor blev han af? Han forsvinder pludseligt ud af de bevarede kilders historie, og blev aldrig begravet i TT353, der på et relativt tidligt tidspunkt blev forsejlet uden at være bygget færdig. Samtidig er fundet af hans ødelagte kvartsit-sarkofag i TT71 svært at forklare, men den kan muligvis være blevet fragtet til gravkuppet, netop fordi gravkammeret i TT353 var (midlertidigt?) utilgængeligt. Uanset hvad Senenmuts skæbne var, så er fundet af de mange ostraka fra hans gravmonument og informationerne, de indeholder, et af de vigtigste holdepunkter for hans eftermæle.

Tutankhamons grav

Paul John Frandsen

Den 4. november sidste år var det 100 år siden, at Tutankhamons grav blev fundet. Åbningen af graven var en begivenhed, der gav genlyd i hele verden, og fundet blev med rette anset for at være fuldstændigt sensationelt. I dag betragtes de næsten 5000 genstande fra graven og graven selv stadig med forundring, beundring og nydelse – og mange ægyptologer ærgrer sig over, at de fleste genstande stadig er upublicerede, i faglig, forskningsmæssig forstand.

Gravens plads i udforskningen af oldtidens Ægypten har imidlertid i nogen grad kastet et glemslens slør over den omstændighed, at udgraveren Howard Carters [Fig. 1] egen beretning om fundet rummer en del usandheder, og ikke mindst at fundets politiske konsekvenser er gået helt i glemmebogen. Det er de to forhold, jeg skal prøve at belyse nærmere i det følgende.

Fundet af graven

I 1978 offentliggjorde den netop fratrådte direktør for Metropolitan Museet i New York (MMA), Thomas P. F. Hoving, en bog,¹ der vakte enorm

- 1 Thomas Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, New York: Simon and Schuster, 1978. Hoving (hvis for bogstaver P.F. gav ham øgenavnet Publicity Forever) anfører på s. 89, at kilderne til, hvad der virkelig skete natten mellem d. 26. og 27. november, er “unpublished materials in the Egyptian Department of the Metropolitan Museum of Art and in three obscure notes published in a scholarly journal in 1942 and 1947 by an individual who participated in the excavation”. Det fremgår af s. 105-107, at denne *individual* er den engelske kemiker Alfred Lucas, hvis bemærkninger citeres! Se også s. 105 for Lord Carnarvons upublicerede beretning om fundet.

Fig. 1 Howard Carter i Chicago, 1924. Wikimedia Commons.

opsigt. Bogens titel er *Tutankhamun: The Untold Story*,* og den rummer en del af det, som denne artikel handler om. Inden vi vender os mod substansen selv, vil jeg dog berette, at jeg arbejdede på Museum of Fine Arts i Boston, da bogen udkom. Her stillede alle de yngre ægyptologer naturligvis spørgsmålet, om det virkelig var rigtigt, dels at Carter havde fortalt en historie, der var usand, og dels at han og hans arbejdsgiver Lord Carnarvon havde tyvstjålet en stribe genstande, der i dag befinder sig på Metropolitan Museum og British Museum i London. Det korte svar er JA. Carter fortalte en usand historie, og han og Carnarvon og dennes datter tog en række genstande, der i dag befinder sig på de to museer, hvor de selvfølgelig ikke er registreret med graven som proveniens.

Omstændighederne omkring tilblivelsen af Hovings bog er også værd at fortælle, fordi heller ikke Hoving fortæller, “hvad der egentlig skete”.

– arkæologi og politik

Som direktør for MMA havde Hoving siden 1975 været leder af det team, der havde fået en kæmpe Tutankhamon-udstilling bragt i stand. Den første såkaldte blockbuster-udstilling i verden. Det blev dengang betragtet som noget af en bedrift; arbejdet involverede enorme mængder af forhandlinger, der tilmed implicerede præsidenterne Anwar Sadat og Richard Nixon, udenrigsminister Henry Kissinger, og mange andre. Hoving havde levet med Tutankhamon i flere år, skriver han, og havde i forbindelse med dette arbejde angiveligt læst så godt som alt, der var skrevet om udgravningen, pløjet sig igennem arkiver, kort sagt alt det materiale, der var til rådighed for at beskrive det projekt, der tog sin begyndelse, da graven var blevet fundet. Men undervejs blev han gradvist opmærksom på forskellige uoverensstemmelser mellem, hvad Carter skrev og MMA's dokumentation, og det voksede ganske langsomt til en mistanke om, at den officielle historie om, hvordan graven blev åbnet, var usand. Metropolitan Museet spillede en meget væsentlig rolle i "udgravningen" af graven, og Hoving vidste derfor, at der i den ægyptiske afdelings arkiver måtte være en del materiale om sagen. Museet er imidlertid ikke opbygget som et dansk museum, og museets direktør kunne derfor ikke få adgang til afdelingens arkiver sådan uden videre. Hoving vidste også, at man aldrig ville give ham denne adgang, så en dag da alle de fastansatte ægyptologer ikke var til stede, gik han ned til afdelingen og bad den eneste tilstedeværende unge ægyptolog, der var ansat på en etårs kontrakt, om at give ham adgang til arkiverne. Hvem er den løst ansatte, der siger nej til selveste museets direktør? Hoving fik, hvad han var kommet efter, men det er altså ikke denne historie, han fortæller om i forordet til sin bog.

Carter løj, men Hoving fortæller heller ikke sandheden. Hovings ufattelige drive og hans næsten totale forandring af museet – og museumsverdenen – blev til sidst for meget for bestyrelsen for MMA, så kort før udstillingen løb af stablen, tog han sin afsked – inden han blev fyret. I ægyptologkredse siges det, at kendskabet til hans kommende bog også spillede en rolle.

Da bogen udkom, viste det sig, at folk som Kelly Simpson, der var chef for den ægyptiske afdeling på Museum of Fine Arts i Boston, og Harry James, der på den tid var næstkommanderende på British Museum, og som i 2001 skrev en stor biografi om Carter, udmærket vidste, hvordan det virkelig forholdt sig, og James blev af sin senere efterfølger Vivian Davies – under et middagselskab i Boston i 1978 – citeret for at sige, at denne historie – altså Hovings beretning om, hvad der virkelig var sket – aldrig burde været kommet til offentlighedens kundskab.

Så meget til indledning.

Carnarvon og Carter

Udgravningen af Tutankhamons grav blev finansieret af Lord Carnarvon, eller mere præcist den femte Earl of Carnarvon, der var født i 1866.² Om ham hersker der adskillige myter. Den første er denne. Efter et fuldkomment forfærdeligt automobiluheld var denne umådeligt rige repræsentant for den gennemsnitlige gentleman-dagdriver-sports-tossede engelske overklasse så fuldkomment molesteret, at han efter et råd fra sin læge besluttede sig for at

2 Fulde navn George Edward Stanhope Molyneux Herbert, former Viscount Porchester, the fifth Earl of Carnarvon.

*) Bogen er oversat til dansk: *Opdagelsen af Tutankhamons grav: den sandfærdige beretning om disse prægtige arkæologer med deres store lommer.* Chr. Erichsens Forlag, 1980.

tilbringe vinteren 1903 i Ægypten. Her blev han som så mange andre grebet af landets skønhed og majestætiske ro, så meget at han i de følgende mange vintre igen drog til landet. En del af dette er sikkert rigtigt, men det viser sig nu, at der ikke er nogen forbindelse mellem automobiluheldet og besøget og udgravningerne i Ægypten. Ulykken fandt nemlig først sted i 1909. I 1906 besluttede han sig for at udgrave et eller andet på Vestbredden af Luxor, og det gik der så en sæson med, uden at han rigtigt fandt noget af interesse. Han måtte have assistance af en mere kyndig person, og her kommer Howard Carter (1874-1939) så ind i billedet. Carnarvon havde altså gravet i tre år, da ulykken skete, den 29/8-1909.³

Hvordan i alverden kunne en tilfældig engelsk rigmand få lov til at stikke en spade i jorden? Før vi besvarer det spørgsmål, må vi vende os mod den politiske situation i datidens Ægypten.

Frankrig og England – imperialisme

Bataljen om Tutankhamons grav har dybest set sin rod i den hundredårige gamle modsætning mellem England og Frankrig, men her behøver vi blot at tage afsæt i krigen i kølvandet på Napoleons angreb på Ægypten i 1799. Som bekendt var det England, der kom sejrrikt ud af den krig, men det satte ikke en stopper for franske tanker om at genere englænderne i dette område. Napoleons folk vidste, at man allerede i oldtiden havde leget med tanken om en slags kanal mellem det Røde Hav og Middelhavet, og Napoleon syntes, at det var en rigtig god ide at lave en sådan forbindelse. Hans ingeniører fejlbereggede imidlertid forskellen mellem højden på vandet i Middelhavet og det Røde Hav og mente, at projektet derfor ville kræve sluser, hvad der ville være for kostbart. I midten af 1800-tallet opdagede man, at det ikke er korrekt, at man behøver sluser, og forestillingen om en kanal vandt på ny gehør i visse kredse. Da franske ingeniører begyndte at gøre tanker om en kanal konkrete, blev englænderne stærkt bekymrede, fordi en kanal ville føre til, at de mistede kontrollen over sejlrueten syd om Afrika. I 1858 lykkedes det imidlertid at stifte La compagnie universelle du canal maritime de Suez, og selvom den engelske regering under Lord Palmerstone i første omgang fik held til at forsinke arbejdet med den begrundelse, at kanalen bl.a. skulle bygges af tvangsudskrevne arbejdere, så

3 Se nu senest Carola Vogel, "Lord Carnarvons Autounfall bei Langenschwalbach. Seine Zeitpunkt und seine Implikationen". *Göttinger Miszellen* 266, 2022, s. 39-40.

Fig. 2 Suez Kanalen, 1869. Wikimedia Commons.

lykkedes det at få byggeriet gjort færdigt i løbet af de næste 10 år, således at kanalen kunne indvies i dagene omkring d. 17. november 1869 [Fig. 2]. I de næste par år skete der en del forbedringer i kanalens funktion, men økonomien var i starten ikke helt så god som ventet, og det havde den fatale konsekvens, at Khediven, Ismail Pasha (1830-1895, khediv 1863-1879), i 1875 måtte sælge sine aktier til den engelske regering. Hans andel svarede til 44 % af aktiekapitalen, hvorved den engelske regering fik en afgørende indflydelse, selv om majoriteten stadig var på franske hænder. Men den var netop hos franske aktieejere, ikke den franske regering. Kanalbyggeriet havde været for kostbart, og efter pres fra England og Frankrig, der begge havde kontrolleret økonomien, måtte Sultanen

4 Ismail Pashas – og Ægyptens – økonomi havde i lang tid været baseret på bomuld, der under den amerikanske borgerkrig i 1860'erne havde været en særdeles lukrativ forretning. Da krigen sluttede, og priserne igen kom ned på et normalt niveau, kom Ismail i vanskeligheder, både på grund af kanalen men også på grund af sit alt for store forbrug. Han måtte derfor låne penge i Europa, og det løb løbsk. Frankrig og England indsatte folk til at kontrollere økonomien; den engelske kontrollant var Evelyn Baring, den senere Lord Cromer.

i Istanbul fyre Ismail i 1879. Få år efter opstod der uroligheder. I 1881 startede et oprør under ledelse af en officer ved navn Ahmed Urabi. Khediv Tewfik Pasha (1852-1892, Khediv 1879-1892, søn af Ismail) bad England om hjælp, og det førte til, at England i 1882 invaderede Ægypten – den såkaldte Anglo-ægyptiske krig – skønt Ægypten på papiret stadigvæk var en del af det ottomanske/tyrkiske imperium. Efter at have bombarderet Alexandria og besat kanalzonen fik England kontrol med Ægypten, et herredømme der fra 1883-1907 blev ledet af netop den engelske kontrollant Evelyn Baring, 1st Earl of Cromer (1841-1917), der gennemførte en særdeles brutal, men også effektiv modernisering af landet – og kanalen.

Da Første Verdenskrig brød ud, kom tyrkerne / ottomanerne ind i krigen på den forkerte side. De ville genvinde territorium fra russerne med tysk støtte, og det førte til, at englænderne i Ægypten indførte martial law (krigsret), gjorde Khediven til sultan for et ægyptisk sultanat, og gjorde landet til et engelsk protektorat. Tropper i stort tal blev stationeret i Ægypten, og landet blev inddraget i krigen, ikke mindst gennem den 1 ½ million arbejdere, der blev tvangsudskrevet til alle former for byggearbejder. Det skabte en stærkt nationalistisk bevægelse, der dog i første omgang antog, at det

hele var en midlertidig foranstaltning fra Englands side for at kunne føre en effektiv krig. Det viste sig at være en illusion, og i marts 1919, ganske kort efter krigens ophør d. 11. november 1918, udbrød der en omfattende opstand mod englænderne med krav om uafhængighed. Oprøret blev slået ned – på overfladen – men nationalismen voksede sig kun så meget desto stærkere.

I hele perioden fra ca. 1850^s til Verdenskrigen foldede de europæiske magters imperialistiske ambitioner sig ud i fuldt flor i store dele af det, vi i dag kalder den Tredje Verden. I 1914 var 90% af det afrikanske kontinent under europæisk herredømme. Underlæggelsen af store dele af kloden blev ledsaget af en voldsom interesse for arkæologi og museer. Genstande fra hele verden flød ind i de europæiske museers samlinger, alt fra obelisker til store assyriske vægpaneler og bronzer fra Benin, og det er ingen tilfældighed, at englænderne fik Rosettestenen som en del af fredsslutningen med Frankrig. På trods af Napoleons nederlag til englænderne fortsatte den franske indflydelse i Ægypten dog med at gøre sig gældende. Den begyndte rent faktisk på en positiv måde med, at Champollion lagde pres på Mohammed Ali for at få denne til at bevare landets antikviteter. Indflydelsen gav sig dog ikke kun udslag i, som allerede nævnt, at bygningen af Suezkanalen blev et fransk projekt, men også i, at det var franskmændene Auguste Mariette (1821-1881, chef i 23 år) og siden Gaston Maspero (1846-1916, chef i 33 år indtil 1914), der skabte og sikrede den franske kontrol med den ægyptiske antikvitetstjeneste og det Ægyptiske Museum i Cairo. Det var selvfølgelig ikke noget, der bare skete af sig selv. En forudsætning var, at vicekongerne i Ægypten, khediverne, de facto var et udenlandsk dynasti og derfor ikke nødvendigvis bare repræsenterede et nationalistisk standpunkt. Et andet element var måske, at der i England ikke var nogen egentlig, endsige formaliseret, uddannelse til ægyptolog, således som det var tilfældet i Frankrig og Tyskland. De englændere, der gravede i Ægypten, havde altså ingen base i et universitet eller et museum. Selvom Egypt Exploration Fund (EEF, fra 1919 Egypt Exploration Society, EES) blev grundlagt i 1882, altså samme år som England fik den egentlige magt i Ægypten, stod landet svagere på den kulturelle front end Frankrig. Men der var også tilfældigheder på spil. Faktum er, at Frankrig og Eng-

5 Auguste Mariette (1821-1881) kom til Ægypten i 1850 men fik efter fire år øjnene op for, at den nationale arv måtte beskyttes.

land kom til en formel forståelse angående fordelingen af magten, herunder den kulturelle, i landet. I 1904 lavede de to lande, der jo stort set havde delt Afrika imellem sig en bilateral aftale for Nordafrika, L'Entente Cordiale, der bl.a. indebar, at direktøren for den ægyptiske antikvitets-tjeneste skulle være en franskmand, mens man på det lavere niveau ville ansætte især engelske arkæologer.⁶

Nationalisme og faraonisme

Omkring århundredeskiftet voksede den arkæologiske aktivitet i Ægypten ret så drastisk. Finansieret af de kendte amerikanske rigmænd, Vanderbilt, Morgan, Rockefeller, m.fl., begyndte amerikanerne at sætte store ressourcer ind på udgravninger. Hjemme skabte de ægyptiske afdelinger på de store museer og universitetsuddannelser på de berømte universiteter, Yale, Harvard og Chicago. Den første generation af amerikanske ægyptologer havde nemlig næsten alle studeret i Europa, især Tyskland. I Ægypten var alle poster i såvel Antikvitets-tjenesten, museerne⁷ og universitetet besatte med europæere.

Under denne kamp mellem de imperialistiske magter om politisk og kulturel indflydelse baksede de dominerede, in casu ægypterne, med at finde deres egen plads – som ægyptere. Det handlede naturligvis om økonomi og politik, men relationen

6 Se Stephen Quirke, "Exclusion of Egyptians in English-directed Archaeology 1882-1922 under British Occupation of Egypt." I: S. Bickel et al. (red.), *Ägyptologen und Ägyptologie zwischen Kaiserreich und Gründung der beiden deutschen Staaten. Reflexionen zur Geschichte und Episteme eines altertumswissenschaftlichen Fachs im 150. Jahr der Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, ZÄS, Beiheft 1. Berlin 2013, s. 382-383.

7 Interessen for den kultur, der havde eksisteret i Nildalen, manifesterede sig i skabelsen af fire museer. Det Ægyptiske Museum for den faraoniske kultur, grundlagt i 1858 på foranledning af Mariette. Museet for Arabisk Kunst, i dag det Islamiske Museum, grundlagt i 1884; Det Græsk-romerske Museum i Alexandria, grundlagt i 1892; og endelig det Koptiske Museum, grundlagt af Murqus (Markus) Simaika i 1908, det eneste museum skabt af en ægypter og et museum, der ikke er blevet rodet ind i de konflikter, der udviklede sig omkring de øvrige tre museer. Se nærmere Donald Malcom Reid, *Contesting Antiquity in Egypt. Archaeologies, Museums & the Struggle for Identities from World War I to Nasser*, Cairo: AUC Press (2015), s. 5-6 et passim.

Fig. 3 Saad Zaghloul Pasha (1858 – 1927) foran Cairo's operahus. Billedhugger Mahmoud Mokhtar (1891-1934). Foto 246780901 © Mltz | Dreams-time.com

til den vestlige indflydelse gjaldt selsagt også den enorme vækst i videnskabelige problemstillinger og nye akademiske discipliner, som kendetegnede udviklingen i samtidens vestlige kultur. Set fra en ægyptologisk synsvinkel måtte ægypterne få deres egne kompetente ægyptologer og samtidig skabe en forståelse i befolkningen for betydningen af den gamle faraoniske kultur som et centralt element i en ny ægyptiske national selvbevidsthed. Der var ekstremt få ægyptere, der havde held til at skaffe sig en kompetent uddannelse som ægyptolog. Den mest markante var Ahmad Kamal (1851-1923), der var jævnaldrende med folk som Maspero og W.M.F. Petrie (1853-1942). Han studerede hos den store tyske ægyptolog Heinrich Brugsch (1842-1930),

som den ægyptiske regering i 1869 havde udnævnt til rektor for en School of Egyptology. Maspero var imidlertid bange for, at den tyske indflydelse på ægyptologien og arkæologien skulle blive for stor og nægtede derfor at ansætte kandidaterne fra denne uddannelse, som derfor måtte lukke allerede i 1874. Man kan faktisk meget kort opsummere situationen for de få "indfødte" ægyptologer: de blev systematisk holdt nede og ustandselig forbigået af unge folk fra vesten. Og det gjaldt også for Kamal.

Reaktionen på presset fra den vestlige indflydelse satte sig flere forskellige spor. I Ægypten var islam og kristendommen de vigtigste religioner, og her gjaldt det om at finde en *modus vivendi*, som var inkluderende. De kristne ægyptere opererede med en ægyptisk identitetskonstruktion, der accepterede en fortid for ægypterne som helhed, og som strækker sig længere bagud i tid end den arabiske erobring af landet i 700-tallet; en identitetskonstruktion som er knyttet til et fælles geografisk rum, Nildalen, og som endelig er sekulær. Konstruktionen forsøgte således at undgå den komponent, der er mest ekskluderende, religion, fordi den ikke kan skabe en national politisk og social sammenhæng. Denne strategi var ikke uforenelig med en anden bevægelse faraonismen, der i 1920'erne og 30'ernes skulle blive den dominerende national-politiske strømning.⁸ Faraonismen var dog godt i gang flere år før Verdenskrigen og fundet af Tutankhamons grav i 1922, og den fik en stærk politisk dimension i 1907, det år Lord Cromer sluttede som Consul-General. Under ham havde englænderne tilladt en slags marionetparlament og en marionetregering, hvis medlemmer til enhver tid kunne sparkes ud, hvis de ikke regerede i overensstemmelse med de engelske interesser. Men her kort før Verdenskrigen fik landet pludselig en del nye partier og dermed også et lag af politikere, deriblandt den senere så kendte nationalist og første premierminister Saad Zaghloul (1860-1927) [Fig. 3] og ikke mindst Lutfi

Fig. 4 Lutfi al-Sayyid (1872-1963). Wikimedia Commons.

al-Sayyid (1872-1963) [Fig. 4], der som en fremtrædende nationalist og kolonimodstander skulle blive den første chef for Cairo Universitet. Han var skolet i ægyptologi og argumenterede stærkt for en nationalistisk position; ægypterne var ægyptere og ikke arabere:

“Jeg beder ikke om, at enhver ægypter skal demonstrere observationsformåen som Champollion, eller encyklopædisk viden om den ægyptiske fortid som Maspero eller arkæologisk dygtighed som Ahmad Kamal. Hvad vi behøver er regelmæssige forelæsninger og permanent undervisning på det Ægyptiske Universitet eller en anden højere læreanstalt, sådan at Ægyptens sønner kan erhverve sig fortrolighed med deres fortid, ikke som videnskab eller nøjagtig viden, men på samme måde som de europæiske turister, der besøger vort land, kender vores og vores forfædres historie.”⁹

Faraonismen var også “et handlingsprogram, der satte sig spor i mange forskellige grene af ægyptisk samfundsliv.” I strømningens glansperiode “var faraoniske motiver dominerende ikke blot inden for

8 Den førende nationalist og repræsentant for faraonismen, Saad Zaghloul, udtalte således i 1919: “The present movement in Egypt is not a religious movement, for Muslims and Copts demonstrate together, and neither is it a xenophobic movement or a movement calling for Arab unity.” Citeret efter Robert Fisk, “Morsi is no revolutionary. The army elite has already laid traps for him”, *The Independent* 25. juni 1912.

9 Ahmad Lutfi al-Sayyid, *al-Jarida*, 12. december 1912, citeret efter Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 34.

Fig. 5 Nahdat
Misr (Ægyptens
genfødsel) eller
Isis-processio-
nen. Maleri i
det ægyptiske
parlament, lavet i
1924 af Moham-
med Nagi (1888-
1956). Foto ©
Nadia Radwan,
*Une Renaissance
des beaux-arts et
des arts appliqués
en Égypte*, Bern:
Peter Lang, 2017.

de forskellige kunstneriske genrer som romaner, digte, billedkunst [Fig. 5] og skulptur [Fig. 6], men i lige så høj grad i symboler, firmalogoer og arkitektur.”¹⁰ Hos mange både koptere og muslimer gav faraonismen også stødet til bestræbelser på at skabe et særligt ægyptisk skriftsprog, altså et skriftsprog for det arabiske, der blev talt i Ægypten.¹¹ Og vigtigst af alt, det grandiose nationale mål henviste religiøse forskelle til at være relevante for deres egne tilhængere alene.¹² Bevægelsens fara-

oniske orientering skyldtes også, som vi skal se, i høj grad fundet af Tutankhamons grav i 1922. Udgravningen af denne var i den grad præget af udgravernes imperialistiske og koloniale holdning til Ægypten og ægypterne, og det fik nationalfølelsen til at gløde.¹³

Det interessante er, at der var et vist sammenfald mellem nationalismen/faraonismen og den engelske koloniale ideologi. Begge henviste til faraonernes verden, den ene for at skabe en historisk kontinuitet, der kunne bruges som grundlag for en fremtid på et fælles grundlag, og den anden, den engelske, for at vise, at Ægypten var oldtidens land, nu under et progressivt engelsk herredømme. I 1914 udstedte consul general Lord Kitchener (1850-1916) en serie frimærker [Fig. 7], der understøttede denne holdning. Hovedparten af alle billederne viser oldtidens Ægypten, kun ét noget islamisk, nemlig Citadellet, der så lidt pittoresk får en moske i forgrunden med; så er der Mohammed Alis sommerpalads ved Alexandria, og en pittoresk felukka. Og endelig, som det ypperste eksempel på den engelske civilisation, et billede af den første Aswandæmning. Finito!

Som afslutning på denne korte gennemgang af baggrunden for det, der skete i 1922, kan man sige, at mens Første Verdenskrig på ingen måde førte til en dæmpning af de nationalistiske /faraonistiske strømninger i Ægypten, så skabte krigen nærmest forrykte tilstande blandt vestlige arkæologer og ægyptologer, der gjorde alt for at skade hinanden, hugge hinandens stillinger og koncessioner, sågar sælge hinandens huse og private ejendomme, helt

10 Jakob Skovgaard-Petersen, “Ægyptens genfødsel – ægyptomani i 1920’ernes Ægypten”, i: Erik Christiansen (red.), *Arven fra Ægypten II, Tidsskriftet SFINX* 2001, s. 305-318. 2001. I et af den indflydelsesrige forfatter Mohammad Husayn Haykals (1888-1956) ungdomsværker er “blod et nøgleord i faraonismen og forklarer den organiske enhed mellem det gamle og det nye Ægypten. Selv den islamiske civilisation er her en forholdsvis ubetydelig periode mellem den faraoniske guldalder og den nye guldalder, der står for døren” (s. 313). Artiklen er langt mere omfattende end dens titel lader ane.

11 Se Barbara Lynn Carter, *The Copts in Egyptian Politics 1918-1952*, 1988, s. 99.

12 Begrebet faraonisme kan i flere sammenhænge siges at være den ægyptiske pendant til det, som i vesten går under betegnelsen *ægyptomani* (se Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 11-13). Termen er dog, især i nyere tid, også en anelse problematisk, fordi radikal islam forbinder farao med noget meget negativt: “Jeg har dræbt farao!”, råbte den mand fra gruppen *Jihad*, der i 1981 dræbte Ægyptens præsident Anwar al-Sadat. Som Gud straffede Farao ved Det Røde Hav, måtte også Sadat dø, “fordi han i sin adfærd førte sig frem som Farao.”

13 Se fx citatet fra *Al-Abram* 20. februar 1924, gengivet nedenfor n. 31.

Fig. 6 Nahdat Misr (Egypt's Reawakening), 1920-1928. I dag på pladsen foran Cairo Universitet. Billedhugger Mahmoud Mokhtar (1891-1934). Wikimedia Commons.

chokerende for denne skribent, der hidtil kun har forbundet navnene på datidens koryfæer med den forskning, publikationer og udgravninger, som de var ansvarlige for. Englænderne var klart blandt de værste, og hvis det ikke var for opstanden i 1919, kunne de måske nok have haft held til at få vristet en stor del af kontrollen med Antikvitetsstjenesten ud af hænderne på franskmændene.

Ægypterne regnede man ikke for noget, og her er det måske især – igen – englænderne og amerikanerne, der var de “værste”. Holdningen blandt datidens arkæologer og ægyptologer var, således som en senere forskning har kunnet vise, helt og fuldstændigt på linje med den politik, der blev praktiseret af de lande, de kom fra. Her er et par eksempler fra to amerikanske ægyptologer:

James Henry Breasted (1865-1935) ankommer i november 1919 til Alexandria og skriver et brev til sin familie, at de ikke behøver at bekymre sig. Der har været uroligheder i byen dagen før, men englænderne har fuld kontrol over byen:

“Der er ballade i luften, og det kan komme til udbrud når som helst i Cairo. (...) Balladen vil blive begrænset til visse kvarterer, ligesom det var tilfældet med negeropstanden i Chicago. Myndighederne står helt klar og håber faktisk, at det hele eksploderer, således at de kan komme til at slå hårdt og skånselsløst ned på agitatorerne.¹⁴

George Reisner (1867-1942) skriver i 1921 efter et angreb på europæere i Alexandria:

“Den gamle anti-kristne fanatisme eksisterer stadigvæk, og et halvt-civiliseret folks iboende brutalitet er stadig i live i ægypternes hjerte. (...) Ægyptens folk er en halvt vild race, trods deres forfængelighed og opblæsthed. De er blevet holdt i skak siden Mohammed Alis dage (ja faktisk Menes’) (...) De er i intellektuel og religiøs opposition til alt, der kan kaldes europæisk – en blind, uvidende opposition, der ikke vil forstå. Lysten til plyndring og blod er konstitutionelt hos hver mand og kvinde. Over 90% af indbyggerne kan hverken læse eller skrive.¹⁵

14 Citeret i James L. Gelvin, “The Middle East Breasted Encountered 1919-1920”. I Geoff Embling (red.), *Pioneers to the Past: American Archeologists in the Middle East 1919-1920*, Chicago, 2010, s. 25.

15 Dokument i Reisnerarkivet på Museum of Fine Arts i Boston, citeret efter Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 60 og 382.

Fig. 7 Serien af frimærker udstedt af consul general Lord Kitchener.

Det er selvfølgelig klart, at faraonisme var en bevægelse, der først og fremmest opstod og udvikledes i samfundets øvre lag. Men sådan er det jo så ofte med alverdens idologier. Og selv om ikke mindst kvindekampen jo langtfra er et overstået kapitel i Ægypten – for slet ikke at tale om andre dele af den muslimske verden – så skal det dog noteres, at faraonismen fra starten af så bevægelsens program som en del af kampen for at befri kvinder fra sløret. Se igen på den berømte statue, der i dag står foran Cairo Universitet. Ægypten er en kvinde, og sløret fjernes fra såvel kvinderne som Ægypten selv. (Se fig. 6).

Udgravning

Vi kan nu vende tilbage til spørgsmålet om, hvordan det kunne være, at en hvilken som helst rigmand kunne stikke en spade i jorden. Svaret er, at det jo netop er rigdommen, der var årsagen. Antikvitetsjeneren havde ingen midler til storstilede projekter. Det, man havde, blev brugt til at køre tingene, som de var. En udgravning af andet end en søjle kunne meget vel kræve flere hundrede arbejdere, og lønningerne til disse krævede ca. 500 £, hvad der med dagens målestok ville beløbe sig til mindst 1 ½ million kroner.

Auguste Mariette var, som tidligere nævnt, ikke den første, der for alvor havde blik for nødvendigheden af at bevare Ægyptens fortid i Ægypten selv. Det var Champollion, der havde været ophavsmanden til den første forordning fra 1835, der havde til formål at regulere udplyndringen, men Mariette var i stand til at handle. Han, der oprindeligt var kommet til Ægypten for at købe antikviteter, som var den første til at lave egentlige udgravninger, tilmed ulovlige, og som lige så ulovligt havde udsmyglet antikviteter, vendte på en tallerken, da det gik op for ham, hvad det var, han var i gang med, og han fik i stedet Khediven med på at skabe en antikvitetsjeneste og et museum for Ægyptens fortidsmonumenter. Dette skulle også sætte en

stopper for den form for gæstevenskab og diplomatisk handling, som tidligere Khediver havde praktiseret. Under et besøg i Ægypten i 1855 af den østrigske tronfølger Maximilian havde denne således fået foræret så godt som hele det nys etablerede Ægyptiske Museum. Det er det, der i dag udgør grundstammen i den ægyptiske samling på Kunsthistorisches Museum i Wien.¹⁶ Mariette fik derefter gjort Khediven begribeligt, at man ikke kunne fortsætte på denne måde, og fra 1863 forblev samlingen i Bulaq, dvs. i Cairo.

Maspero, der sad på chefstillingen fra 1881-1914, var i en noget vanskeligere situation, fordi han måtte balancere mellem de franske, ægyptiske og nu også britiske interesser i landet. Han tillod derfor udlændinge at grave i landet, og lod dem som regel beholde halvdelen af det, de fandt. Noget senere tillod han, at man simpelthen solgte antikviteter, angiveligt "duplikater". Det tillod rigmænd ved hjælp af agenter som fagfolk at opbygge pænt store samlinger. I Danmark købte Brygger Jacobsen som bekendt adskillige af Glyptotekets kernestykker i Cairo, undertiden ligefrem efter mål. I England og USA er en meget stor del af, hvad man har, og det er meget, erhvervet på denne måde. Frankrig var selv i en lidt anden position, fordi man her så tidligt som 1880 havde skabt det statslige franske institut, IFAO, der skulle blive den største og vigtigste forskningsenhed i landet. Man havde derfor ikke samme behov for at skaffe antikviteter for at finansiere sine aktiviteter.

Den måde tingene fungerede på i Ægypten stod i stærk kontrast til samtidens Italien, hvor meget få udlændinge fik lov til at grave, og til Grækenland, hvor man ganske vist nok kunne få licens til at grave, men måtte aflevere alt, hvad man fandt til de græske antikvitetsmyndigheder.

Maspero blev efterfulgt af Pierre Lacau (1873-1963, chef fra 1914-1936), der var jesuit, og hvis grundholdning var, at tingene skulle blive i Ægypten

¹⁶ Elisabeth David, *Mariette pacha 1821-1881*, Paris: Pygmalion /Gérard Watelet, 1994, s. 57. Se også online: <https://www.khm.at/en/visit/collections/egyptian-and-near-eastern-collection/history-of-the-collection/>

ten – en holdning, der gjorde amerikanerne og adskillige andre rasende. Som så mange andre ægyptologer deltog Lacau i Første Verdenskrig. I 1915 blev han overbevist om, at det var af national, patriotisk betydning at værne de franske interesser i Ægypten mod englænderne, hvorefter han tog tilbage til Cairo. I 1916 var han tilbage i krigen, hvorfra han vendte tilbage til Cairo igen, da han var blevet såret. Presset fra de engelske intriger var ved at blive for stort. I hans fravær var Antikvitets-tjenesten blevet ledet af Georges Daressy (1864-1938), og det var ham, der i 1915 i Lacau's fravær havde givet Lord Carnarvon /Carter koncession til at grave i Kongernes Dal.

Kontrakten var for et år ad gangen og den bestemte, at mumier, sarkofager til konger, kongelige og ypperstepræster skulle tilhøre Ægypten. Det samme gjaldt alt, hvad der måtte blive fundet i en intakt grav. Hvis graven havde været plyndret, skulle Antikvitets-tjenesten have alle de vigtigste genstande, mens resten skulle deles, således at udgraveren fik tilstrækkelig kompensation "for the pain and labour of the undertaking."¹⁷ Og så sker der det utrolige, at Lacau strammede kravene til alle udgravninger tre uger før, man finder Tutankhamons grav. For fremtiden skulle man ikke længere dele fifty-fifty. Alt skulle tilhøre Antikvitets-tjenesten, der herefter kunne give noget til den udenlandske udgraver efter eget forgodtbefindende. Og hvad der var mindst lige så oprørende – set fra udlandets side – så ville det i fremtiden kun være institutionelle udgravere, der kunne få tilladelse til at arbejde i Ægypten. Altså ikke alle disse forskellige rigmænd fra især USA og England, der havde gravet i landet. Denne nye politik vakte mildt sagt ingen begejstring,¹⁸ men – og det er vigtigt – beslut-

ningen ramte ikke Lord Carnarvon, der jo arbejdede på en etårskontrakt!

Men her kom alligevel det første dilemma. Carter havde lige efter fundet af graven hævdet, at den var fundet intakt. Det ville så betyde, at alt i den skulle tilhøre ægypterne. Derefter opdagede han, at der efter alt at dømme havde været to mindre forsøg på at plyndre graven – og så var den jo ikke længere intakt. Carnarvon var sikker på, at han ville få halvdelen, og lovede kort efter fundet MMA, at det nok skulle blive rigt belønnet for den assistance, som museets folk ydede Carter umiddelbart efter fundet af graven – og i de følgende mange år.¹⁹ Men det var Lacau bestemt ikke med på. Carnarvon dør allerede i april 1923, og når vi når til januar 1924, meddeler Lacau Lady Carnarvon og Carter, at graven og alt dens indhold tilhører Ægypten. Men langt inden 1924 var balladen om graven brudt ud i lys lue. De politiske forhold i Ægypten var fundamentalt forandrede – og det utrolige er, at dette tilsyneladende nærmest var gået hen over hovedet på de gode arkæologer. Der er her to spor, et juridisk og et politisk. Striden om det første fik ilden i det andet til at flamme op. Og det hele blev så meget desto værre, fordi Carter og Carnarvon kørte et løb, der meget hurtigt kørte af sporet. Hvad skete der, da graven blev fundet?

17 Citeret efter Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 65.

18 Se især Albert Lythgoe's memorandum til den amerikanske "ambassadør" i Ægypten, Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 66-69.

19 Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 65-66.

Hoving fortæller, at MMA [i 1901] fik en stor arv på ca. 10 mil. \$ efter lokomotivfabrikanten Jacob S. Rogers "solely for the purpose of adding to its collection." Fifty-fifty ordningen i Ægypten forekom så attraktiv, at the trustees besluttede "that the division system was a far better means of forming a great collection than relying upon the inventories of art dealers, whose offerings were often obscure, at best, as to provenance. This decision enabled the Metropolitan to gather together a vast and unique collection of Egyptian antiquities, the prime significance of which is that the great majority of the works of art and the objects have an absolutely known place of origin." (Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 53).

Fig. 8 Forkammeret i Tutankhamons grav i december 1922. Mellem de to "skildvagter" kan man tydeligt se indgangen til selve gravkammeret. Se også fig. 11, s. 41. Burton photograph p0007 © Griffith Institute, University of Oxford (farvelagt af Dynamichrome).

Da graven blev fundet

I foråret 1922 kunne Carter afslutte sin 5. udgravningssæson i Kongernes Dal. Carter havde gravet uhyre systematisk, men havde ikke fundet noget nævneværdigt, og Carnarvon var derfor indstillet på at holde op. Carter var imidlertid fast besluttet på at fortsætte, dels fordi han ikke ville give op, dels fordi Herbert Winlock (1884-1950) fra MMA havde opdaget, at en stribe krukker, han havde fået 12 år tidligere, men ikke havde haft tid til at undersøge, helt klart hørte til Kongernes Dal. De var forsynet med to segl, både nekropolens segl men også Tutankhamons segl. Forskellige muligheder for at fortsætte kom på tale, men til slut gav Carnarvon efter og indvilgede i at finansiere endnu en sæson.

Fundomstændighederne er så velkendte, at vi ikke skal bruge mange ord på dem her. Carter ankom til Luxor d. 28. oktober og brugte de første dage på at få alt gjort klart til den kommende sæsons udgravning. Udgravningen begyndte d. 1. november, hvor man optegnede og derefter fjernede en stribe af de hytter, som nekropolarbejderne fra Deir el-Medina havde boet i, når de arbejdede i området. Den 4. november om morgenen havde Carters arbejdere fundet et trin, og herefter fjernede man gradvist alle de sten, der havde dækket

over indgangen til graven, siden man i det 20. dynasti byggede Ramses VI's grav lige ved siden af. Den næste eftermiddag var man så langt, at man kunne se indgangen til noget, der ikke lignede en normal kongegrav, men som ikke desto mindre var forsynet med en stribe intakte segl fra den kongelige nekropol. Der manglede dog ejerens navn, og det skyldtes ganske enkelt, at man ikke havde fået frilagt den nederste del af døren. En af de positive sider af Carters i øvrigt noget vanskelige karakter var en utrolig disciplin. Han havde gennem et lille hul, han selv havde lavet i det allerøverste hjørne kunnet se, at der bag ved døren var ting og sager, der senere viste sig at være rester af balsamrengs-udstyr, og muligvis også det hovede af Tutankhamon, som vises s. 44, [Fig. 13]. Men han havde altså styrken til at få hele indgangen dækket fuldstændig til og bevogtet i endnu små tre uger, dvs. den tid det tog for Carnarvon og hans datter at komme til Luxor. Det skete d. 23. november, og den følgende dag begyndte man at rydde trappen. Her fandt man så de resterende segl, der netop bar Tutankhamons navn.

Og så var vejen banet. Den 25. skulle man åbne døren, og det skulle ske i nærvær af en repræsentant for Antikvitetsstjenesten, englænderen Reginald Engelbach (1888-1946), der viste sig at være

en sand repræsentant for Lacau. Da man blev klar over – blandt andet på grund af de mange rester af brudte segl i alt det débris man fjernede – at graven havde været åbnet og forsejlet to gange, blev det af største vigtighed at gøre netop dette helt klart for Engelbach. Og den første dør var da heller ikke intakt. Der var et hul i øverste venstre hjørne, lige nøjagtigt stort nok til, at en mand kunne klemme sig igennem. I løbet af formiddagen var man nået igennem den første indgang til den korridor, der førte til den anden og sidste dør. Det tog resten af dagen at udgrave den og det meste af den følgende dag at registrere alt, hvad man fandt i den, men endelig nåede man den 26. om eftermiddagen frem til den anden dør, der lignede den første, dvs. med segl og med hullet til tyven. Carter lavede igen et lille hul, og så kunne man kigge ind og konstatere, at der bag den var wonderful things. Det var desværre så sent, at man ikke kunne gøre noget videre den dag, så selskabet vendte hjem og tilbragte det meste af natten med at tale om, hvad man kunne vente sig, når man næste dag skulle genoptage arbejdet.

Dette er den officielle version, men sådan var forløbet nu ikke helt.

Den uofficielle version

Den uofficielle version af det hele er, at Carter, Carnarvon, Lady Evelyn og Carters ven jernbaneingeniøren Arthur Callender (-1931) trængte ind i graven om natten gennem de huller, som fortidens tyve havde lavet. Da de fra forkammeret var kommet ind i annekset og havde dannet sig et indtryk af det rige gods, var Carter nået til den konklusion, at man faktisk havde fundet en grav og ikke blot et depot, og han begyndte derfor at undersøge væggene for at se, om der ikke skulle være en dør et eller andet sted. Og det var der: på nordvæggen i forkammeret. [Fig. 8]. Gennem et lille hul i bunden, trængte de tre medlemmer af selskabet, der ikke havde et omfangsrigt korpus, ind i gravkammeret, hvor de kunne konstatere, at selve sarkofagen med tilhørende skrin tilsyneladende var intakt [Fig. 9]. Da de forlod graven, tog de nogle "småsager" med i lommerne, og kamuflerede i øvrigt deres ulovlige indtrængen på bedste vis. Carter havde været klog nok til om aftenen d. 26. at sende en anmodning til Engelbach ovre i Luxor om at få en inspektør – eller Engelbach selv – til at være til stede den følgende dag, d. 27, hvor man skulle rydde alt frem til indgangen. Carter vidste formodentlig, at Engelbach ikke ville få meddelelsen om aftenen, og at han heller ikke ville kunne være til stede den næste dag.

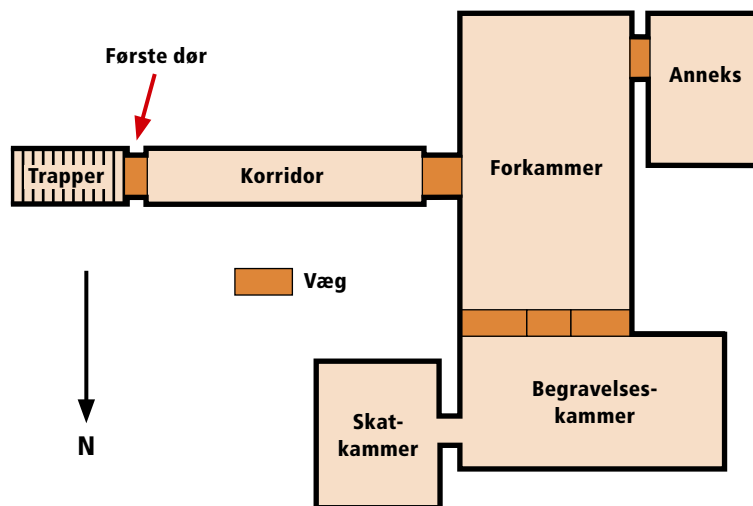

Fig. 9 Grundplan af Tutankhamons grav. Kilder fra nettet.

Midt på dagen kom der i stedet en ægyptisk inspektør. Og så var den første forhindring ovre.

Åbningen

Det blev derefter besluttet, at den officielle åbning skulle finde sted d. 29, og til den begivenhed inviterede Carnarvon og Carter den britiske højkommissær Lord Allenby, provinsens guvernør og politichef og flere andre vigtige personer. Men hverken Lacau eller nogen anden fra toppen af Antikvitets-tjenesten. Det skulle vise sig at være en stor fejltagelse. Lacau kom først d. 30, men så var det jo politisk set for sent. Næsten endnu værre var det, at de kun inviterede én journalist til at komme til stede, nemlig korrespondenten fra London Times, der skulle komme til at skrive om opdagelsen i de næste otte år. Resten af den internationale offentlighed måtte tage deres nyheder fra denne avis, noget der skulle vise sig at være den største fejl, Carter begik. Det vendte verdenspressen – og her især New York Times – imod Carter og Carnarvon og var dertil et træk, som vakte utrolig harme i Ægypten. Her fik nationalisterne vind i sejlene. Tænk, man kunne ikke få en journalist fra ens eget land til at rapportere fra det, der blev betegnet som den vigtigste arkæologiske opdagelse nogensinde!

Og hvad så?

Interessen for graven var selvsagt fuldstændigt overvældende. Det strømmede ind med tilkendegivelser af enhver art, turister væltede ind, osv. Hertil kom, at udgraverne måtte indse, at de nu stod over for en opgave, der var helt anderledes end det, de hidtil havde mødt. Det ville tage år at tømme graven og kræve alverdens ressourcer, som de ikke havde, hverken i form af materialer eller personel.

Man måtte anskaffe sig et elektricitetsværk, laboratorium, fotografisk studie med mørkekammer; indkøbe kilometervis af vat og bind og hvad man nu ellers skulle bruge for at pakke genstandene ned; have vagt døgnnet rundt, dvs. bygge vagtstuer, anskaffe en bil, anlægge en jernbane, osv. Og så havde man brug for ægyptologer, arkæologer, tegnere, konservatorer – og vagter. Udgraverne måtte have hjælp fra andre, og her er det påfaldende, at det ikke faldt dem ind at søge om hjælp fra hverken British Museum eller den ægyptiske antikvitets-tjeneste, men fra Metropolitan Museum, der havde en stribe superdygtige folk i området med henblik på at gennemføre deres egen sæson med 11. Dyn. grave. MMA var mere end villige, og de havde ikke mindst en af verdens bedste fotografer Harry Burton (1879-1940) i deres team. Alle Burtons fotografier ligger i dag frit tilgængeligt på The Griffith Institutes hjemmeside (<http://www.griffith.ox.ac.uk/discoveringTut/>).

MMA's positive respons skyldtes dog ikke blot, at de var hjælpsomme og venligtsindede. Museet havde på daværende tidspunkt været involveret i et – skal vi kalde det projekt – der havde strakt sig over 5 år, og som gik ud på at købe samtlige 225 vidunderlige smykker og lign., der havde tilhørt enten døtre af eller yngre koner til Tutmosis III. De var blevet fundet af de lokale i Qurna efter et heftigt regnskyl i 1914. Der var – er – altså tale om regulært hæleri. Sælgeren var en lokal handler, der solgte tingene til Carter, der videresolgte tingene til MMA. Museet vidste ikke, at Carters "forretning" blev finansieret af Carnarvon, der lod Carter få en god profit af handelen. Selve forhandlingerne om pris var også baseret på aftalt spil mellem Carter og MMA. Alt i alt en affære, der set med moderne øjne kun kan tjene til at sætte Lacaus forslag om at afskaffe fifty-fifty i et positivt lys, således som også Hoving bemærker.²⁰ Da man på det tidspunkt også regnede med at få en væsentlig del af fundet fra Tutankhamons grav, var begge parter, MMA og Carter/Carnarvon i den grad indstillet på at få det hele ind i en god gænge.²¹

20 Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 127-137.

21 Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 140-142.

Når alt dette er sagt, skal det understreges, at Carter/Carnarvon næppe kunne have fået et bedre team til at hjælpe sig end alle de gode eksperter fra MMA. Og da der var behov for flere, var samme museum i stand til at foreslå et samarbejde med de rigtige folk, som fx Elliott Smith, når det drejede sig om mumien – hvis der altså var en mumie!

Endelig var der nogle personer, der så at sige meldte sig selv på arenaen, nemlig de to superfilologer Sir Alan Gardiner (1879-1963), James Henry Breasted og kemikeren Alfred Lucas (1867-1945), der havde en chefstilling i Antikvitets-tjenesten [Fig. 10]. Det var ham, der kom til at stå for konserveringen af hovedparten af genstandene fra graven.

Indtil alt dette var på plads, havde Carter lukket graven ned igen. En gruppe ægyptiske soldater skulle bevogte graven døgnnet rundt – og til at passe på soldaterne havde Carter hyret sit eget vagtmandskab, ligesom han havde fået Callender til at sidde vagt over det hele med en riffel på knæene! Og så blev det jul, og der var pause.

Fig. 10 Frokost i Ramses XI's grav (KV 4) d. 16. februar 1923. Fotografiet er taget af Lord Carnarvon, hvis tomme stol ses i billedets forkant. Deltagerne er fra venstre til højre: James Henry Breasted, Harry Burton, Alfred Lucas, Arthur Callender, Arthur Mace, Howard Carter og Alan H. Gardiner. Burton photograph p1544 © Griffith Institute, University of Oxford (farvelagt af Dynamichrome).

1923

Den 10. januar 1923 indgik Carnarvon en aftale med *London Times* om en eksklusiv aftale. Carnarvon fik £ 5000 i kontanter plus 75% af alle de indtægter, avisen ville få ved at sælge artikler og billeder til alle andre medier i verden. Inden der var gået et halvt år, havde det kastet yderlige £11.600 af sig, en formue. Vi ved i dag, at både Carter og Carnarvon var indstillet på at få så meget ud af fundet som muligt. Carter havde tilmed foreslået, at man skulle holde en auktion over rettighederne, men her var Carnarvon åbenbart bange for helt direkte at afsløre de kommercielle interesser, de havde i sagen.²²

Aftalen fremkaldte en storm af protester fra medier over hele verden. Og flere af dem var ikke bange for at bruge deres vrede til at puste til den ægyptiske nationalisme. *The Daily Express* havde således en artikel, der under overskriften Tutankhamon A/S bl.a. skrev følgende:

22 Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 154.

“Mens vi må beundre den tro på sagen og vedholdenhed, der har frembragt en så storslået belønning for Lord Carnarvons arbejde, er det vanskeligt at billige den måde, hvorpå han har anset det for hensigtsmæssigt at udnytte sin opdagelse. (...) Graven er ikke hans private ejendom. Han har ikke gravet sine forfædres knogler op i de walisiske bjerge. Han er faldet over en farao i ægypternes land (...) og ved at gøre indholdet af gravens indre til en ekskluderende hemmelighed har han fået hovedparten af verdens mest indflydelsesrige aviser vendt imod sig.

Og avisen opfordrer den ægyptiske regering

“Til at hævde sin fulde ret til at beholde sine konger og deres skatte i Ægypten.”²³

Alle aviser skulle herefter skrive *The Times World Copyright* neden under deres overskrifter, og når man gengav billeder, der var taget af Burton, var billedet forsynet med et stempel med følgende tekst:

“This photograph must be acknowledged as follows: “The Times World Copyright photograph by Mr. Harry Burton, of the Metropolitan Museum of Art, New York Expedition, lend by courtesy of the trustees and the Director of the Egyptian Department”.”²⁴

Det skal dog i den forbindelse også nævnes, at MMA måtte registrere et underskud på \$ 300.000 for året 1922, så på en eller anden måde, skulle der jo penge i kassen.²⁵

Hermed var grunden lagt til en proces, der skulle volde den største skade på Carnarvons og Carters ry og sætte Ægypten på den anden ende. Lacau og Antikvitetsstjenesten blev belejret af journalister, ikke

23 Citeret efter Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s.155-156, se også for dato Christina Riggs, *Photographing Tutankhamun: Archaeology, Ancient Egypt, and the Archive*, London: Routledge 2019, s. 186-187.

24 Riggs, *Photographing Tutankhamun: Archaeology, Ancient Egypt, and the Archive*, 2019, s. 185 og 186 med fig. 6.6.

25 Riggs, *Photographing Tutankhamun: Archaeology, Ancient Egypt, and the Archive*, 2019, s. 186.

mindst ægyptiske, turister og politikere, alle rasende over at være sat ud af spillet af en franskmand og en fransk ledet tjeneste. Lacau forsøgte at få Carter til at bløde op og foreslog til sidst, at han afsatte én dag, d. 26. januar til at vise graven frem for *special visitors*, udvalgte af Antikvitets-tjenesten, men Carter sagde nej. Det havde han ikke tid til. Hans svar var faktisk uhyggeligt arrogant. Han forsøgte tilmed at få Engelbach fjernet fra posten som inspektør med ansvar for graven og erstattet med en ægypter.

Hen mod den 26. fik Carter faktisk en redningskrans, som bare gjorde ham endnu mere stædig. Den kom i form af et brev fra en tidligere kollega i Antikvitets-tjenesten, den engelske ægyptolog Arthur Weigall (1880-1934). Weigall var formodentlig den bedste mand, Antikvitets-tjenesten nogensinde havde haft; han fik organiseret alt arbejde på Vestbredden, bevaringsprocessen og nummerringen af privatgravene, og lagde sammen med Gardiner grunden til den topografiske bibliografi, vi i dag omtaler som Porter & Moss.²⁶ I 1923 havde han et lille bijob som ægyptologisk korrespondent for *Daily Mail*, og i den anledning var han blevet forment adgang til graven af sin gamle kollega og ven Carter. Den 25. januar skrev Weigall så et brev til Carter,²⁷ hvori han forsøger at gøre denne begribeligt, hvad der er på vej til at ske uden for den lille verden, Carter havde begravet sig i. Hovedtemaet i det uhyre interessante brev – og den følgende korrespondance – er for det første, at Carter og Carnarvon ikke fatter, hvad de har forårsaget:

“Du og Lord Carnarvon siger, at det her ikke er anderledes end Everest Ekspeditionen. Men det er fuldstændigt forskelligt. Her har I fundet en grav, som tilhører den ægyptiske regering, en grav på et offentligt område, lige

for øjnene af de indfødte og udenlandske turister, en grav som rummer Ægyptens “hellige afdøde”, en opdagelse som på ingen måde tilhører jer, men resten af verden, og især Ægypten – et Ægypten der syder af had til England.

Carter ser kun alle, som vil noget med relation til graven, som nogle, der forstyrrer det videnskabelige arbejde:

“Tro mig, dette er ikke en mindre sag. Den udgør den største fare for England. Du indser ikke, at du har skabt en storm af rent had gennem to ulykkelige handlinger. Den første ved at fornærme den ægyptiske regering i forbindelse med åbningen af graven af en farao, som fra at være et absolut *nothing* er blevet – i de indfødtes mystiske tankegang – et slags vartegn for nationalismen. Og den anden, som handler om at tjene penge på opdagelsen, at lave en kontrakt, som tvinger jer til at udelukke pressens folk og andre ægyptologer, og til at optræde som slyngler, der har svoret hinanden tavshed – i ægypternes øjne, som slet og ret tyveknægte.²⁸

Det sidste er faktisk også en væsentlig pointe. Weigall skriver, at han tror på Carter, når denne siger, at han ikke har stjålet noget fra graven, men hvad tror han – Carter – måske, at ægypterne tror? Mens Carter ikke ændrede på sin holdning, gav Carnarvon efter og tillod et besøg i graven d. 26. januar, men ændringen kom for sent.

Arbejdet med at registrere, konservere og tømme den del af graven, man havde åbnet, fortsatte [Fig. 11] akkompagneret af endeløst bølvl med verdenspressen, nysgerrige kolleger og så selvfølgelig de ægyptiske nationalister, og således nåede man ind i februar, hvor alt var klart til at åbne indgangen til selve gravkammeret d. 17. februar. Det blev en kæmpe begivenhed med deltagelse af alverdens honoratiorens inklusive toppen af den ægyptiske elite og selveste den belgiske dronning Elisabeth.

Den 26. februar stoppede udgravninger for den sæson. Graven blev forsynet med stålgitre og trappen og skakten fyldt op med sten igen. Det hele blev bevogtet af Carnarvons egne “styrker”. Arbejdet i det såkaldte “laboratorium”, der var placeret i

26 Bertha Porter og Rosalind L.B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*. Værket, hvis første bind udkom i 1927, er et af ægyptologernes vigtigste redskaber. Det revideres løbende og findes i dag i en elektronisk udgave. Alan H. Gardiner og Arthur E.P. Weigall, *A Topographical Catalogue of the Private Tombs of Thebes*, London: B. Quaritch, 1913.

27 Refereret i Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 160-165. Brevet befinder sig i MMA, se s. 372.

28 Citeret efter Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 163-164.

Fig. 11 Carter (til venstre) og Carnarvon i den delvist nedbrudte døråbning mellem forkammeret og gravkammeret. Også dette fotografi er taget d. 16. februar 1923, men det er uvist om det er før eller efter den frokost, der er dokumenteret på billedet fig. 10, s. 38-39. Burton photograph p0291 © Griffith Institute, University of Oxford (farvelagt af Dynamichrome).

den nærliggende grav tilhørende Seti II, fortsatte et stykke tid endnu. Det var anstrengende tider, og det kom sågar så vidt, at Carter og Carnarvon kom op at skændes – måske over problemet om, hvordan man skulle tackle Antikvitets-tjenesten og pressen. Ingen ved det med sikkerhed. I marts tog Carnarvon til Cairo, hvor han blev syg af blodforgiftning. Han døde d. 6. april.

Politisk og videnskabeligt set endte sæsonen dog ikke så dårligt. Det var lykkedes at tømme forrummet og med stor møje og besvær få sendt genstandene til Cairo, hvor nogle af dem kun seks uger senere, dvs. i juli, kunne udstilles til stor glæde for offentligheden. Blandt genstandene var såmænd tronstolen.

Den anden sæson

I oktober 1923 var Carter tilbage i Ægypten og skulle denne gang selv forhandle med Antikvitets-tjenesten. Denne var helt indstillet på at forny kontrakten, nu med Lady Carnarvon, og var også indforstået med at stipulere, at det nu ikke drejede sig om udgravning, men om oprydning. Hvad angik nyhedsformidlingen havde Carter stadig ikke den ringeste forståelse for andre synspunkter end sit eget, han havde tilmed foreslået, at *Times* korrespondenten Arthur Merton fik status som ekspeditions-medlem – et problem, der endte hos en ægyptisk minister, der i første omgang gav efter. Han skulle imidlertid kun være minister i endnu fire måneder. Men problemet var ikke løst *helt* til Carters tilfredshed, og forhandlingerne om det forværrede bare alt, således at der efterhånden voksede et regulært fjendskab op mellem Carter og Antikvitets-tjenesten. Her nåede man i løbet af efteråret frem til, at man måtte se at blive af med Carter. Man kunne ikke fyre ham, fordi (1) man ikke selv havde kapacitet til at håndtere graven, og (2) man var bange for, at amerikanerne ville stoppe deres arbejde der. Altså måtte man foretage sig et eller andet, der kunne få Carter til selv at skride.

Konflikten voksede hurtigt, og i november meddelte Lacau, at regeringen havde til hensigt at ændre spillereglerne, således at det fra nu af er den, der bestemmer det meste. Regeringen vil således bestemme, hvem der deltager i en udgravning – herunder også hvem der er chef; alle tilladelser til besøg skal også gå gennem regeringen; udgraveren har retten til den videnskabelige publikation, men regeringen forbeholder sig ret til at offentliggøre alt, der måtte have offentlighedens interesse. Og, hvis udgraverne ikke overholder reglerne, har regeringen ret til at annullere kontrakten!

Carter var herefter klar til at droppe det hele, men holdtes tilbage af amerikanerne. Det stod efterhånden klart, at det var den rolle Carter havde tildelt Andrew Merton, *Times'* korrespondent, der var hovedårsagen til alle problemerne. Carter ville ikke imødekomme minister Suleman Pashas krav om at reducere Mertons status til den samme som alle andre journalister – og heri blev han sådan set støttet af sine amerikanske kolleger, der var bange for, at ægypterne skulle bestemme over disse ting i fremtiden. Carter forsøgte at få *Times* til at offentliggøre korrespondancen mellem ham selv og ægypterne, men det ville avisen ikke, den var på vej til at indse, at hele kontrakten var ved at blive for farlig. Facit var, at Carter pure nægtede at bøje sig og give efter for Antikvitetstjenestens og ministerens krav.

Da Carter under de følgende ugers arbejde var nået så langt, at man kunne se selve granitsarkofagen i gravkammeret [Fig. 12], voksede interessen for udgravningen til sådanne højder, at Lacau meddelte ham, at Carter nu måtte gøre sig det klart, at regeringen i sin kontrakt med Lady Carnarvon havde forbeholdt sig retten til at udøve sin autoritet over alt, hvad der hørte til *Public Domain*, og at man derfor ville insistere på, at arbejdet med graven blev stoppet kortvarigt i slutningen af januar, således at tusindevis af besøgende kunne få adgang til graven. Han tilføjede, at han personligt beklagede udviklingen, men at man i øvrigt aldrig før havde haft *difficulties* med nogen udgravning.²⁹

Nu var det ikke længere bare et spørgsmål om adgang til graven, nu drejede det sig om kontrol med udgravningen. Amerikanerne var chokerede og bad ledelsen af MMA om at bruge politiske midler til at få stoppet, hvad de betegnede som den ineffektive franske ledelse af Antikvitetstjenesten. Carter skrev et rasende brev til Lacau og søgte juridisk assistance. I brevet beklagede han sig over stort set alting, ikke mindst den ufattelige mængde tid, han havde måtte spille på alle disse problemer igennem hele efteråret i stedet for at arbejde i graven. Ja, han var så sikker i sin sag, at han i slutningen af januar fik fire notabiliteter til at skrive et langt støttebrev, nemlig Breasted, Gardiner, den engelske ægyptolog Percy Newberry (1869-1949) og Albert Lythgoe (1868-1934), der var chef for

MMA's ægyptiske afdeling. Brevet er helt unikt. Det priser Carter og hans stab af kompetente folk, hævder fundets universelle betydning, og slutter med en stærkt personlig anklage mod Lacau:

“We feel obliged, therefore, to put ourselves on record at this time, as calling your attention to the serious nature of the present interruptions and to the further fact that unless the unnecessary difficulties now obstructing the work in the Tomb of Tutankhamun are moderated, we can only hold the opinion, namely, that you, as the Director General of Antiquities, are failing completely to carry out the obligations of your high office to protect the scientific procedure of this all-important task. It is hardly necessary for us to call attention to the unfortunate effect of such failure of your administration, upon the public and the great scientific world now so eagerly following the progress of the task.³⁰

29 Der er formentlig tale om et brev fra 10. januar 1924, se Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 66; James, *Howard Carter: The Path to Tutankhamun*², London: Kegan Paul International, 2001, s. 328; og Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 270ff.

30 Citeret fra Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 275-276. Også i Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 68 og T.G.H. James, *Howard Carter: The Path to Tutankhamun*².

Fig. 12 Carter på arbejde i graven. Billedet er taget mellem d. 10. og 12. februar 1924, altså umiddelbart før episoden med sarkofagens låg, der kom til at udløse den store krise. Burton photograph p0636 © Griffith Institute, University of Oxford (farvelagt af Dynamichrome).

Politik og arkæologi

Alt dette foregik i en verden, der med den moderne historikers øjne nærmest er at sammenligne med en boble. Det er som om de gode arkæologer og ægyptologer ikke havde blik for andet end deres egen verden, og i hvert fald ikke for, hvad der foregik lige uden for deres grave. At verdenspressen, og i særdeleshed hovedfjenden *New York Times*, gjorde meget for at skade dem, det vidste de. Men enten så vidste de ikke, hvad der stod i den ægyptiske presse, eller også regnede de det for irrelevant, men det var en sørgelig, for ikke at sige imperialistisk undervurdering af fundets betydning i Ægypten. I det førende dagblad *Al-Abram* kunne man d. 20. februar 1924 læse følgende:

“I den gamle dal fyldt med skjulte vidundere og hemmeligheder – Kongernes Dal – er der opstået en totalt despotisk styring af ruinerne af den gamle faraoniske og den moderne ægyptiske regering. Denne styring er Lord Carnarvon og Hr. Carter A/S’ regering. (...) Carnarvon-regeringen tillader og forklarer, den forhindrer og giver lov, den inviterer som en generøs høflighedsgestus Ægyptens ministre til at se Ægyptens konger, på samme måde som den inviterer embedsmænd fra Ministeriet for Offentlige Arbejder og Antikvitets-tjenesten til at se fundene. Denne regering, mine Herrer, beskæftiger sig med hovedskaller og knogler – vore forfædres hovedskaller og knogler (Må Allah være dem og os nådige). Lord Carnarvon profiterer af levnene fra vore forfædre lige foran vores øjne, og han undlader at give børnebørnene nogen som helst information om deres forfædre. Hvad er det for en tid, vi lever i, og hvad er det for en regering, vi må underkaste os? Min unge konge, skal de transportere dig til et museum og anbringe dig ved siden af Qasr al-Nil kasernen og således føje en fornærmelse til såret? Så at du, min frie konge, kan skue ud over dit besatte land? Så at du kan se dit slavegjorte folk. Så at du kan blive bekendt med, at de, der plyndrede din grav, nu graver for en anden nation?³¹

Et par dage forinden, d. 13. februar, var det nemlig gået helt galt. Carter ville den dag hejse låget på sarkofagen op, således at man kunne se, hvad der var i den. Det skulle ske i nærvær af dignitarer,

31 *Al-Abram* 20. februar 1924, citeret efter Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 67.

pressen og siden en særomvisning for medarbejdernes koner. De sidste fik forbud mod at komme ind i graven af Ministeriet, og Carter blev så ude af sig selv, at han lukkede udgravningen. Granitlåget hang stadig i rebet, og Carter gik i stedet i gang med sammen med sine medarbejdere at udfærdige følgende meddelelse:³²

“Owing to the impossible restrictions and discourtesies on the part of the Public Works Department and its Antiquity Service, all my collaborators, in protest, have refused to work further upon the scientific investigation of the discovery of the tomb of Tutankhamun. I therefore am obliged to make known to the public that, immediately after the Press view of the tomb this morning between 10 AM and noon, the tomb will be closed, and no further work can be carried out.

Herefter lukkede han graven, tog nøglerne med sig og tog over til Luxor, hvor han slog teksten op på opslagstavlen på Winter Palace.

Samme dag startede en vild ballade på så godt som alle fronter, med telegrammer fra Carter til premierministeren, modsvar, og med både den internationale og ægyptiske presse som en barsk deltager. I den sidstnævnte kunne man eksempelvis læse:

“Ægypten har fundet sig i tilstrækkeligt fra denne udlænding, som lige for næsen af den ægyptiske offentlighed og en høj regeringsembedsmand lukker graven, som om det var hans egen fars grav.³³

Men ét var pressen, mere seriøst var det, at det politiske system var totalt forandret i netop den periode, det hele drejede sig om. England havde, som tidligere nævnt, etableret et sultanat under Første Verdenskrig. Den 28. februar 1922 måtte man lade landet blive uafhængigt – ganske vist under en højkommisær.³⁴ To uger senere, d. 15.

32 Se Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 287-289.

33 *The Egyptian Gazette*, 13. Februar, 1924, s. 4. Citeret efter Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 68.

34 Deklarationen af 28. februar indeholdt også fire forbehold – “reserved points”: Sikring af det britiske imperiums kommunikationslinjer; forsvar af Ægypten mod al udefra kommende aggression eller intervention; beskyttelse af udlændinge i Ægypten; og endelig Sudan! -

Fig. 13 Tutankhamon som den unge solgud, der vokser frem fra en lotusblomst – sådan som solguden gjorde det ved verdens skabelse, hvor en lotus flød rundt i urhavet. Foto Tine Bagh.

graven.³⁶ Han sendte Lacau til Luxor for at skifte låsene ud og sikre sarkofagen, fordi Carter jo havde lukket graven, mens låget hang i et tov. I forbindelse med dette besøg inspicerede Lacau alt, hvad der hidtil var gjort og kunne med tilfredshed konstatere, at arbejdet var gjort ordentligt og var vel dokumenteret. Men så faldt man også over den smukke lotusskulptur af Tutankhamon som solgud. Den stod, godt tildækket med gaze og pladavat i en kasse fra Fortnum og Mason, der havde rummet vin. Skulpturen var ikke katalogiseret, (Fig. 13) og der opstod med det samme en formodning om, at denne skulptur – og muligvis andre – bevidst var holdt skjult med henblik på at få den ud af Ægypten.³⁷ Lacaus ægyptiske følge blev stærkt ophidset og insisterede på at sende et telegram om fundet til den ægyptiske premierminister og sende skulpturen med tog til Cairo lige med det samme. Det skete, men der skete også noget andet. Lacau forsøgte at berolige de ophidsede gemytter og foreslog adskillige forklaringer på, hvad der kunne være årsagen til den manglende registrering og mistænkelige indpakning. Den næste dag lod han sin assistent Engelbach opsøge Herbert Winlock i den amerikanske “lejr” med det formål at få Winlock til at kontakte Carter for om muligt at få en plausibel forklaringen på fundet. Det gjorde Winlock, og hans telegram så således ud:

“ Transmit Stevens 08716. Company Commission 17642 behind 68509 06262 Fortnum Mason 75826 75821 04804 089 Stop. 19464 Egyptian Committee members Stop. 40762 Marquand immediately and 39864 Cairo Stop. 30816 Severance and Trout 39864 them you 04788 Lord 44856 from Akhenaten. 21422 03627 that actually. 19842 origin 21847. 19974

Amerikanerne og Carter havde for længe siden besluttet at kommunikere med hinanden i en kode, som Lythgoe havde opfundet, for at undgå at no-

marts 1922 udstedte sultanen Fuad et dekret, der gjorde ham til konge i stedet for Sultan! Fuad I. Samtidig havde man fået en ny forfatning, og under denne blev der holdt første valg runde d. 17. september 1922. Saad Zaghloul kom tilbage fra sit eksil i Aden og kritiserede i hårde vendinger valgloven. Ikke desto mindre vandt han og Wafd-partiet valgets første runde. Anden runde fandt sted d. 12. januar 1924 og bragte endegyldigt en Wafd-regering til magten. Carter og konsorter stod altså over for en stærkt nationalistisk regering, der besvarede hans nedlukning af graven med simpelthen at overtage den. Ministeren for offentlige arbejder Murqus (Marcus) Hanna, som Carter i januar havde haft et rigtigt dårligt møde med – et hvor Carter viste sig fra sin mest utålelige side³⁵ – annullerede koncessionen og forbød Carter adgang til

35 Se Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 277-281.

36 Se Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 295.

37 For det følgende se Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 318-325.

gen kiggede dem i kortene. Afkodet ser meddelelsen så ud som følger:

“Transmit Carter. To be kept confidential. Government Commission have found behind [tomb] four in case of Wine Fortnum Mason “Sculpture head, capital piece” unlabeled. Made a bad impression on Egyptian Committee members. It was announced by telegram to Zaghlool immediately and sent by express to Cairo. To protect you Lacau and Engelbach have suggested them you have bought for account of Lord Carnarvon, 1923, last year from Akhenaten. Do not know whether they believe that actually. Send all the information you can relating to origin if possible. Advise us by letter. If any inquiry is made we shall be prepared.

I et følgende kodet telegram foreslår Winlock tre muligheder: Carter har købt hovedet. Det er placeret i kassen ved en fejl, eller Carter havde fundet det i en gang, men glemte det. Carter valgte den sidste forklaring, som han elaborerede på noget så grundigt. Man kan let pille hans forklaring i stykker, men Lacau var meget fornøjet med den og accepterede den. Man kan så spørge om, hvorfor Lacau reagerede på den måde. Her peger svaret på, at hans selv havde følt sig desavoueret af ministeren i hele denne sag, og noget tyder på, at han fremover nærmest blev allieret med udgraverne.

Carters fuldstændige mangel på føling med den verden, han trods alt levede i, viste sig ved, at han – efter skrivelser frem og tilbage – indbragte sagen for det retssystem – Mixed Courts – der skulle tage sig af udenlandske interesser. Her valgte han en advokat, F. M. Maxwell, som tidligere, dvs. da wafd-politikere måtte gå i eksil eller blive dømt, havde anklaget Hanna, der nu var den ansvarlige minister, med påstand om, at denne skulle dømmes til døden. Pressen omtalte Carter som en gal mand, og da Maxwell tilmed forklarede retten, at ministeren havde handlet som “en bandit”, noget af det værste man kunne kalde nogen på arabisk, blev sagen afvist som en intern administrativ affære.³⁸ Da det nye parlament åbnede i slutningen af februar, skete det med bl.a. en stor fest ved graven. Den britiske højkommisær Lord Allenby var til stede, og for at gøre ondt værre for Carter & co.,

38 Historien om retssagen er i sig selv næsten en roman, se Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 297-317.

sendte den britiske premierminister Ramsey MacDonald et telegram til Allenby om øjeblikkeligt at få stoppet Carters sagsanlæg.³⁹

I pressen gik man fuldstændig grassat. Briterne blev sammenlignet med Hyksos, og i den britiske presse var der heller ingen stor opbakning til Carter. Sagen splittede såmænd også den ægyptologiske verden, noget så grundigt. Breasted støttede Carter, Georges Foucart, chef for det franske institut IFAO bekæmpede Lacau, der blev støttet af englænderne, Quibell og Engelbach. Petrie og Griffith ville ikke støtte Gardiner og Newberrys kamp til fordel for Carter, og Reisner ville hverken støtte Breasted eller Carter!⁴⁰

Det var en kæmpe fejl af Carter at lukke udgravningen, og det gjorde det ikke bedre, at han imod ministerens advarsel herom, havde planlagt – og nu gennemførte – en forelæsningssturne i USA (Fig. 1), i stedet for at fortsætte arbejdet med graven.

Nu skulle man ikke tro, at det kunne blive værre, men det blev det. Carter var totalt forblindet af vrede, og i juni måned offentliggjorde han for egen regning – *privately printed* – en lille pamflet eller bog med titlen *The Tomb of Tut-Ankh-Amen, Statement with Documents, as to the Events which occurred in Egypt in the Winter of 1923-1924 leading to the ultimate break with the Egyptian Government*; den citeres også med titlen *Tut.ankh.Amen: The Politics of Discovery, 1924*. Heri gengav han korrespondancen med Lacau og andre, sine referater af samtaler, herunder det famøse møde med den minister, som englænderne få år forinden ville have hængt. Og så havde han også tilføjet et appendiks, hvori han publicerede transskriptioner af de kodede telegrammer og breve, han havde udvekslet med amerikanerne gennem Herbert Winlock. Det var en uhyggelig fejl, som han kort efter forsøgte at bøde på ved at fjerne dette appendiks fra flere af kopierne. Men skaden var jo sket. Winlock og MMA var mere end rasende. Det var nu ikke længere et spørgsmål om Carters muligheder for at fortsætte arbejdet med graven og om fordeling af genstandene. MMA-folkene var klar over, at alle ville blive påvirket af det skete, og Winlock lagde derfor planer om at overtale ægypterne til at dele fundene fra museets egne udgravninger på Vestbredden i forholdet 1 til 5, hvor ægypterne fik lov til at vælge først.⁴¹

39 “Urge Carter on highest authority to stop legal proceedings. Make amicable arrangements with the Egyptian authorities.” Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 71.

40 Se Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 76.

41 Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 337.

Finale

Carters chancer for at komme tilbage til Ægypten og til graven var ikke gode efter alt dette. Under sommeren og hans forelæsningsrejse i USA havde amerikanerne i Ægypten fortsat bestræbelserne på at få skabt en form for forsoning, men efter pamfletten måtte man skifte kurs. Og Carter, ja langt om længe måtte også Carter, hans advokat og Lady Carnarvon indse, at ægypterne havde fat i den lange ende. Den 13. september sendte de derfor et brev til minister Murcos Bey Hanna, i hvilket Carter og advokaten frafaldt alle krav. Lady Carnarvon var også på tilbagetog, men af en anden slags. Hun foreslog nemlig, at man fortsatte arbejdet, og når det så engang var afsluttet, skulle man lade fordelingen blive afgjort af “two independent Archaeologists of recognised standing, one to be appointed by your Government and the other by the Executors, with liberty of course to them to appoint an Umpire should it be necessary.”⁴²

Svaret lod vente på sig, og det siges, at ministeren var indstillet på at imødekomme indstillingen. Men så skete der noget uventet. Igen. Den 19. november 1924 blev den øverstbefalende for de ægyptiske styrker i Ægypten og Sudan, Sir Lee Stack, dræbt ved et attentat i Cairo. Det blev et påskud for englænderne til at afskedige Wafd-regeringen og tage fuld kontrol med landet igen. Der kom nu et pro-britisk regime, der med hensyn til Tutankhamon-problemet forstod at balancere mellem alle de parter, der havde en aktie i denne sag: englændere vs. franskmænd, franskmænd vs. franskmænd, udlændinge vs. ægyptere, nationalister vs. pro-britiske kræfter, osv. Det var noget af en jungle, og forhandlingerne om genoptagelse af udgravninger har noget meget byzantinsk over sig.⁴³ Endelig fik Carter og Lady Carnarvon d. 13. januar 1925 en ET-årig kontrakt, i hvilken de fraskrev sig alle rettigheder, mens ægypterne åbnede for muligheden af at give Lady Carnarvon nogle dubletter – hvis regeringen selv fandt det for godt.

Og således kom Carter tilbage. Uden nogen som helst rettigheder og selsagt også uden noget monopol for noget nyhedsmedie. I de følgende år fortsatte arbejdet stille og roligt og genstande fra graven kom successivt til Cairo, hvor de blev udstillet.

Regeringens løfter om at give visse genstande til Lady Carnarvon blev aldrig opfyldt. Af den simple grund, at regeringen ikke var regering, da arbejdet

42 Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 341.

43 Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 342-348.

Fig. 14 Græshoppe af elfenben, muligvis del af sminkebeholder. Den befandt sig en årrække på Brooklyn Museum New York, udlånt fra Guennolsamlingen. Da den oprindeligt blev købt af en kunsthandler i New York fra Howard Carters bo, og dens stil daterer den til slutningen af 18. dynasti, er det blevet foreslået, at den stammer fra Tutankhamons grav (Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 356). Græshoppen er grundigt beskrevet af John D. Cooney, “Three Ivories of the Late XVIII Dynasty”, *Brooklyn Museum Bulletin* 10:1 (1948), s. 1-16. Foto © Brooklyn Museum.

var færdigt. I perioden 1925 til 1930 fik landet fem nye regeringer, og til slut, i 1930, måtte englænderne igen lide den tort at lade en Wafd-regering komme til magten. Noget af det første, denne regering gjorde, var at gennemføre en lov, der forbød, at nogen som helst genstand fra Tutankhamons grav kunne forlade Ægypten. Ikke noget med dubletter her. Til gengæld gik regeringen ind på at betale Lady Carnarvon et beløb på £ 36.000 svarende til vurderingen af de genstande – dubletter, man ellers ville have givet hende.⁴⁴

Fik Carnarvon – og Carter – da ingen genstande fra graven? Tja, som antydnet ovenfor, så tog de faktisk nogle små, men meget skønne ting fra graven hin nat [Fig. 14], da de hemmeligt trængte ind i den for første gang. Det har været en dyb hemmelighed, og er stadig ikke officielt bekræftet.⁴⁵

44 Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 349-350; og Reid, *Contesting Antiquity in Egypt*, 2015, s. 77.

45 Den fortælles i slutkapitlet i Hoving, *Tutankhamun: The Untold Story*, 1978, s. 347-358, hvor man også kan se billeder af flere af genstandene.

Tak til Griffith Institute for udlån af foto til omslaget. Tak også for udlån af fotos til illustration af denne artikel, og ligeledes til Brooklyn Museum og Nadia Radwan.

Det går godt i Ægypten. Med turismen og med de mange forskellige udgravninger, der er i gang i løbet af årets gravesæsoner. Det kunne Siden sidst ved selvsyn konstatere i november 2022 ved et ugelangt besøg i Ægypten. Her var lange køer til seværdighederne og mange mennesker på hotellerne og krydstogtskibene. Også Turisme- og Antikvitetsministeriets månedlige nyhedsbreve er fyldte med nye turistmæssige tiltag rundt omkring i Ægypten, herunder også om seværdigheder, der åbner for besøgende, aktuelle udstillinger og meget andet. I nyhedsbrevet fra februar 2023 kan man blandt andet læse om, hvordan det gamle museum på Tahrirpladsen har fået en museal overhaling, så udstillingerne nu læner sig op ad ICOM's anbefalinger. ICOM står for International Council of Museums og samarbejder med UNESCO. Siden sidst nåede desværre ikke forbi museerne i Cairo. Det må blive næste gang, turen går til Ægypten.

Og til den tid kan det være, at Grand Egyptian Museum (GEM) er åbnet. Mange datoer har været udråbt som åbningsdag, men det er gået lidt i sig selv igen, og nu hedder det, at GEM åbner i "slutningen af 2023". Nysgerrige besøgende i Cairo kan dog komme på et slags for-besøg, som giver adgang til den store hal, conferencecenteret, butikskaden og haveanlægget. Alle andre gallerier og udstillingsområder er lukket land. Til gengæld koster det LE 1000. Måske er pengene indtil videre bedre givet ud på det gamle museum på Tahrirpladsen?

Hvem skal forvalte Ægyptens kulturarv – og hvordan?

Apropos museer er det interessant at følge debatten om, hvordan kuratorer, forskere og andre museumsfolk på (vestlige) museer og institutioner forvalter og præsenterer ægyptiske samlinger. Debatten er ikke som sådan ny, men den har fået fornyet aktualitet i dag og forgrener sig ind i følsomme og oppe i tiden-emner som identitet, postkolonialisme, eurocentrisme med mere.

Egypt Exploration Society (EES) i London inviterede i den anledning Heba Abd el-Gawad, projektleder på "Egypt's Dispersed Heritage", Anna Garnett, kurator, Petrie Museum, London og Campbell Price, kurator, Manchester Museum, til at reflektere over EES' kolonialistiske fortid og skrive en artikel om, hvordan EES kan gøre op med samme. Artiklen kan læses gratis i nummer 58 af Egyptian Archaeology, som kan findes her: https://issuu.com/theees/docs/ea_58_reduced_size

Det er værd at bide mærke i, at debatten ikke handler om repatriering af lovligt erhvervede ægyptiske genstande i

engelske samlinger. Debatten handler om, at udstillingerne og fortællingerne på museerne skal redefineres og "afkoloniseres", og at forskere og museumsfolk skal gøre op med kolonifortiden, racismen og tanken om hvidt overherredømme. Aktuelt er det EES, der er i søgelyset, men subsidiært også de mange ægyptiske samlinger af varierende størrelse, der er i England. Danmark kan i den sammenhæng ikke sidestilles, hverken som koloniherre eller i antal af ægyptiske samlinger. Men vinklen er interessant i den vidt forgrenede identitetsdebat, der florerer over hele verden lige nu, også på museer.

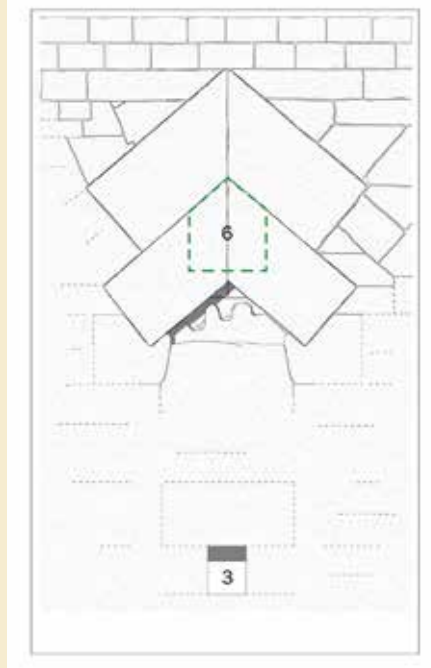
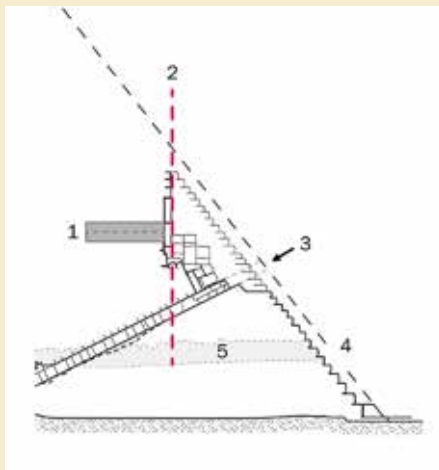
Museumsinspektør Julie Lejsgaard fra Glyptoteket er inde på meget af det samme i sin artikel Antikhistorien i det 21. årh. – hvad skal vi med den?, publiceret i magasinet Danske Museer april 2022. Den kan læses her <https://www.magasinetmuseum.dk/antikhistorien-i-det-21-aarh-hvad-skal-vi-med-den/> Lejsgaard siger blandt andet, at "Formidlingen (af antikken, red.) er således ofte præget af narrativer, som læner sig op ad 1800-tallets vesteuropæiske samfund, politiske dagsordener og idealer. Et værdisæt, hvor bl.a. kolonialisme, imperialisme og eurocentrisme var integreret, og som adskiller sig væsentligt fra nutidige refleksioner over disse emner."

Et af de greb, el-Gawad, Garnett og Price foreslår EES at bruge, er fx at inkludere alle de ægyptere, som i tidens løb har været med på udgravninger. I den boldgade siger ægyptolog Nicky Nielsen i et interview i Politiken i november 2022, at et af de vigtigste emner i forhold til fundet af Tutankhamons grav er, at det var en ægypter, der fandt de trin, der ledte ned til graven, men at fortællingen i 100 år mere har tilhørt Carter og Carnarvon.

Også i Dansk Ægyptologisk Forskningsfond har man støttet denne form for inklusion. Således gav forskningsfonden i 2021 en økonomisk håndsrækning til en udstilling i Luxor, hvis hovedfokus var de ægyptere, der i dag er ansat på de mange udgravninger som arbejdsmænd. Fra et stort arkiv i Abydos ved vi i øvrigt, at ægypterne allerede i 1800-tallet arbejdede som både ægyptologer og arkæologer på alle de på den tid kendte udgravninger, og at de ikke "kun" var ansat som arbejdere.

Siden sidst har der også været en del blæst omkring en ny dramadokumentar, som den amerikanske streamingtjeneste Netflix netop har udgivet. Dokumentaren i fire afsnit handler om Kleopatra VII. Skuespilleren, som portrætterer den ptolemæiske dronning er af afrikansk-amerikansk oprindelse, og det har fået både fagfolk og andre til at fare i blækhuset og beskyldt Netflix for historieforfalskning. Dokumentarens modstandere argumenterer blandt andet med, at Kleopatra VII var af græsk-makedonsk slægt, og at grækerne i hvert fald ikke var afrikanere. Folkene bag dokumentaren argumenterer på deres side med, at Ægypten ligger i Afrika, ergo var Kleopatra VII afrikaner og må portrætteres som sådan. Siden sidst følger debatten, der lige nu bølger frem og tilbage.

FUND OG FORSKNING

Snit gennem Kheopsypyramiden, der viser placeringen af den nyopdagede korridor. © Franck Monnier. 1. Nyopdaget korridor 9 m lang, 2. Snit (t.h.), 3. Nedadgående korridor, 4. Nuværende indgang, 5. Al-Mamouns tunnel, 6. Placering af den nyopdagede korridor i Kheopsypyramiden bag beklædningen.

Giza

KORRIDOREN I KHEOPSPYRAMIDEN

Den relativt nyudnævnte Turisme- og Antikvitetsminister Ahmed Issa kunne ved en pressekonference i begyndelsen af marts 2023 løfte sløret for opdagelsen af en korridor inde i Kheopsypyramiden.

Stående foran pyramiden på Gizaplatteauet kunne Issa afsløre, at der var opdaget en ni meter lang og 2,1 meter bred korridor inde i pyramiden. Projektet med at scanne Kheopsypyramiden har været i gang siden 2015, og består af forskere fra amerikanske, franske, tyske, japanske, canadiske og ægyptiske universiteter, der har arbejdet sammen med Turisme- og Antikvitetsministeriet i Ægypten. Projektet er under overvågning af en international videnskabelig og arkæologisk komité, som ægyptolog Zahi Hawass er leder af.

Tidligere minister for Turisme og Antikviteter, Khaled el-Anany deltog i pressekonferencen sammen med blandt andre ovennævnte Zahi Hawass og Ægyptens tidligere undervisnings- og videnskabsminister Hany Helal.

Korridoren har formentlig fungeret som aflastningskorridor for de strukturer, herunder åbningen og den øvre del af den nedadgående gang, som ligger umiddelbart under korridoren. Det forklarede Hawass ved pressekonferencen:

“Vi bemærkede, at de blokke, som danner det spidse loft i den nyopdagede korridor, fordeler vægten nedad og til begge sider væk fra korridoren. Denne funktion ligner den, som man også ser i Meidumpyramidens vægtaflastende kamre”.

◆ Lagt på nettet 3. marts 2023 <https://english.ahram.org.eg/News/491003.aspx>.

Sakkara

STORT STATUEFUND

Ægyptiske arkæologer har fundet en gruppe af grave fra 5. og 6. dynasti i Sakkara, nekropolen, der tilsyneladende aldrig løber tør for spektakulære fund.

Det største gravkammer tilhørte en Khnumdjedef, embedsmand under Unas, den sidste konge i 5. dynasti. Zahi Hawass, leder af udgravningen, fortæller, at gravkammeret var dekoreret med scener fra dagliglivet. Det næststørste gravkammer tilhørte Meri, som blandt andet var ansat ved det kongelige palads.

Arkæologerne fandt desuden et gravkammer, hvori man fandt ni fine statuer. Statuerne forestillede gravejeren, hans hustru, flere tjenerstatuer samt andre enkeltpersoner. Hawass påpegede, at der desværre ikke er nogen indskrifter, som kan identificere ejerne af statuerne. Dog kunne Hawass infor-

mere om, at de ægyptiske arkæologer flere måneder efter det oprindelige fund af gravgruppen, fandt en skindør nær det sted, hvor man havde fundet statuerne. Ejeren af skindøren hed Messi, og det er måske ham, som var ejer af de ni statuer.

Man fandt desuden en smuk statue af en stående mand, flankeret af sin hustru, der holder om hans højre ben, samt en datter på den anden side, som holder en gås i hånden.

På bunden af en 15 m dyb skakt fandt man en rektangulær sarkofag af kalksten med inskriptioner, der afslørede sarkofagens ejer som Hekashepes. Inde i sarkofagen lå en mumie af en mand, og Hawass hævder, at mumien er den ældste og mest komplette mumie, der hidtil er fundet.

Andre fund i denne skakt samt en anden skakt, der var 10 m dyb, udgjorde stenkar, flere stenstatuer, træstatuer, et offerbord, en sarkofag mere indeholdende en mumie, amuletter, værktøj og statuer af Ptah-Sokar.

Mostafa Waziry, der er generalsekretær i Supreme Council of Antiquities (SCA) udtalte i anledning af fundet, at selvom der er udgravet mange statuer på Sakkaras nekropol i de sidste mere end 100 år, udgør dette fund den største gruppe af statuer, der er fundet i nyere tid.

◆ Lagt på nettet 26. januar 2023 <https://english.ahram.org.eg/News/484966.aspx>.

Fayum

MUMIEPORTRÆTTER

I december 2022 udsendte Turisme- og Antikvitetsministeriet en pressemeddelelse om et større fund i Garza, en lokalitet i Fayum. Pressemeddelelsen lod forstå, at arkæologer havde opdaget og udgravet en stenbygning med begravelleskamre, og at undersøgelser af gravkam-

rene havde ført til opdagelsen af mange genstande samt de typiske, romerske mumieportrætter.

Udgravningerne begyndte allerede tilbage i 2016, og selvom Fayum er kendt for mange fund fra alle perioder, er stedet særlig berømt for de romerske mumieportrætter, der er vigtige vidnesbyrd om begravelsespraksis i en periode med stor, kulturel blanding. Portrætterne var også i brug på andre lokaliteter i Ægypten i romersk tid, men det er Fayum, der har lagt navn til hele genren, da det er her, langt de fleste og mest velbevarede portrætter er fundet.

Portrætterne, der er malet på linned eller træ, er nogle gange næsten foruroligende realistiske og ikke mindst essentielle i lokal begravesskik. Påvirkningerne kom forskellige steder fra, men især fra romersk kunst.

Fundet bestod ikke kun af portrætter. Ministeriet meddeler, at der også blev fundet talrige genstande, som relaterer sig til begravelse og de skikke, der hørte til en sådan. Ud fra genstandene kan vi blandt andet se, at man blev begravet i henhold til ens samfundsmæssige status. Således blev nogle afdøde gravsat med genstande af høj kvalitet, mens andre fik et mere enkelt udstyr med sig.

Genstandene fortæller også om de religiøse og kulturelle blandingsformer, der kendetegnede perioden. Der er fx fundet en terrakottastatue, som repræsenterer gudinden Isis-Afrodite.

Mumierne giver os indblik i, hvordan de blev lavet, især når vi taler om de mest velstående i den romersk-ægyptiske samfundspyramide.

Balsameringsmetoderne ændrede sig over århundrederne i det gamle Ægypten, og især i den græsk-romerske periode træder ændringerne tydeligt frem. Hjemme i Rom fortrak romerne kremering, men de romere, der boede i Ægypten, lod sig gerne balsamere efter ægyptisk skik.

Arkæologerne fandt også papyri med græske og demotiske indskrifter, og når disse er oversat vil de forhåbentlig give os endnu mere information om Fayum i den romerske periode.

Vædderkranier ved Ramses II's tempel. Foto Egyptian Ministry of Tourism and Antiquities.

◆ Lagt på nettet 16. december 2022
<https://www.futura-sciences.com/sciences/actualites/archeologie-decouverte-fayoum-nombreux-objets-funeraires-portraits-102127/#xtor%3DRSS-8/>.

Abydos

VILDT VÆDDERFUND VED RAMSES II'S TEMPEL

Amerikanske arkæologer fra New York University er ved Ramses II's tempel i Abydos stødt på et veritabelt menageri af mummificerede dyr. Mest vildt er opdagelsen af over 2.000 mummificerede vædderhoveder, som stammer fra ptolemæisk tid. Mostafa Waziri fra SCA fortæller, at fundet desuden består af mummificerede får, hunde, vildgeder, køer, gazeller og faraorotter (manguster/ichneumon). De mumificerede rester, hvoraf nogle stadig var hyllet i deres linnedindpakning, blev fundet i et af de nyopdagede magasiner i den nordlige del af tempelområdet.

Sameh Iskander, leder af udgravningsholdet, fortæller, at vædderhovederne sandsynligvis er votivofre, som, placeret inden for tempelområdet, peger på en hidtil uset kultpraksis i Abydos i den ptolemæiske periode. Fundet indikerer, siger Iskander, at man selv 1000 år efter Ramses II's tid stadig dyrkede mindet om ham i Abydos.

Arkæologerne fandt også en paladslignende struktur med et usædvanligt, arkitektonisk layout. Væggene var blandt andet omkring 5 m brede, og man daterede strukturen til slutningen af 6. dynasti. Det er forskernes håb, at fundet kan give flere oplysninger om Abydos i Gamle Rige, og at det vil give

en bedre fornemmelse og forståelse af det kultiske landskab på stedet før opførelsen af Ramses II's tempel i Ny Rige.

Mohamed Abdel-Badei, chef for den centrale antiktivitetsadministration i Øvre Ægypten, fortalte at man tillige havde ryddet et område af templets nordlige del, hvilket gav et klarere billede dels af templets domæne og domænets grænser, dels af det daglige liv i templet, dets administration og dets kultiske aktiviteter.

Der forestår nu et større forskningsarbejde med at få overblik over, hvordan templet egentlig så ud i forhold til den gængse opfattelse i ægyptologien og arkæologien, som bygger på 150 år gammel forskning og udgravninger.

◆ Lagt på nettet 25. marts 2023
<https://english.ahram.org.eg/News/492386.aspx>.

Luxor

VESTBREDDEN, DEIR EL-BAHRI

ÅBNING AF RUM PÅ ØVERSTE TERRASSE
Det polsk-ægyptiske samarbejde ved Hatshepsuts tempel i Deir El-Bahari har eksisteret siden 1961.

I mere end 60 år har arkæologer, konservatorer, arkitekter og andre fagfolk arbejdet med at dokumentere og genopbygge ruinerne af templet. Templets øverste terrasse åbnede man for besøgende for nogle år siden, men nogle af rummene på terrassen har indtil videre ikke været åbne.

Nu er det nordlige og det sydlige rum – viet til Amon-Re – på øverste terrasse så endelig åbent for besøgende efter at restaureringen af rummene er færdiggjort. Rummene flankerer Amon-Res allerhelligste. Det allerhelligste åbnede for besøgende i 2017.

Rummene blev indviet af Mostafa Waziri fra SCA og Anna Wodzińska, direktør for det polske center for Middelhavsarkæologi i Cairo. Zahi Hawass, Fathi Yassin, chef for antikviteter i Øvre Egypten samt Patrick Zuwidksy, leder af det polsk-ægyptiske samarbejde, deltog også i åbningsceremonien.

Vægdekorationerne i det sydlige rum antyder, at det blev brugt til at opbevare den parfume og de linnedkåber, der blev benyttet under ritualer i templet. Væggene i det nordlige rum, hvis funktion er ukendt, viser billeder af Hatshepsut og Tutmosis III, der ofrer og udfører ritualer til ære for Amon-Re.

Hatshepsuts mest fremtrædende hofmand, Senenmut, er afbildet bag dørene i de to nyåbnede rum sammen med en indskrift, som forklarer, at Hatshepsut tillod hans navn at blive udhugget i alle templets rum. Det er dog kun i disse to rum, at han afbildes stående i stedet for knælende, hvilket forskerne mener kan antyde en helt særlig funktion af rummene.

Det er det samme hold, som står bag restaureringen af Merus grav, som ligger i den nordlige del af Asasif-nekropolen, også i Deir el-Bahri. Graven er den første grav af sin slags, der er åbnet for offentligheden på Vestbredden i Luxor.

Meru var en højtstående embedsmand under Mellemste Riges grundlægger, Mentuhotep II, og graven har været kendt siden midten af det 19. århundrede. I 1996 rensede italienske konservatorer nogle af vægmalerierne i graven, og fra 2015 til 2023 har arkæologer fra det polske Assasif-projekt i samarbejde med SCA og konservatorer fra Academy of Fine Arts i Warszawa restaureret og dokumenteret graven.

Graven vender mod processionsvejen til Mentuhoteps tempel og består af en facade og en korridor, som leder til et kapel med en niche. Før man når til kapellet, fører en skakt i gulvet til endnu en korridor, der leder til et gravkammer med en sarkofag.

◆ Lagt på nettet 9. februar 2023 <https://english.ahram.org.eg/News/487825.aspx>.

Marmorstau af Buddha fundet i Berenike. Foto Egyptian Ministry of Tourism and Antiquities.

Rødehavskysten

BERENIKE

En Buddha i Berenike?

De amerikanske og polske arkæologer, som udgraver Isis-templet fra den tidlige romertid i Berenike har fundet en marmorstatue af Buddha. Statuen blev fundet i templets gård.

Mostafa Waziry fra SCA siger, at fundet er et smukt bevis på handel mellem Indien og Ægypten i romertiden. Ægypten var på den tid centrum for en handelsrute, som forbandt det romerske imperium med mange områder i den antikke verden, herunder Indien. Flere havne på den ægyptiske rødehavskyst var engagerede i handel, men den vigtigste var havnen i Berenike.

Hertil ankom skibe fra Indien lastet med mange typer af varer, fx peber, halvædelsten, tekstiler og elfenben. Herefter blev godset transporteret på kameler på tværs af ørkenen til Nildalen. Herfra transportererede andre skibe varerne videre til Alexandria og resten af imperiet.

Mariusz Gwiazda, som er chef for de polske arkæologer, fortæller, at statuen er 71 cm høj og viser Buddha stående med noget af sin klædedragt samlet i venstre hånd. En glorie med solstråler

omgiver Buddhas hoved, og en lotusblomst er placeret ved siden af ham. Statuen er smukt udført, og man betragter det som et af de fineste fund inden for den genre, der hidtil er udgravet i Ægypten. Statuen er udført i sten, der formentlig er brudt lige syd for det moderne Istanbul, og kan være udhugget lokalt i Berenike og derpå viet til templet af en eller flere rige handlende fra Indien.

Steven Sidebotham, chef for de amerikanske arkæologer, siger yderligere, at udover statuen fandt man en indskrift på sanskrit, som stammede fra den romerske kejser Filip ("Araberer") I's tid (244-249 e.Kr.).

◆ Lagt på nettet 26. april 2023 <https://english.ahram.org.eg/News/498493.aspx>.

MUSEUMSNYT

Amarnaudstillingen fortsætter

Udstillingen om Amarna – Solgudens by – fortsætter til den 20. august 2023. Udstillingen er kurateret af Tine Bagh, formand for DÆS og inspektør i den ægyptiske samling på Glyptoteket. Amarna – Solgudens by, stiller skarpt på selve byen grundlagt af Akhenaten og Nefertiti som scenen for det levede liv, religiøst og verdsligt. I udstillingen føres den besøgende gennem Amarna fra dens grundlæggelse til byen forlades, og Tutankhamon vender tilbage til Theben. Indbyggerne og livet præsenteres med fund fra huse, paladser, templer og værksteder, og byen vises gengivet som ægypterne afbillede den på gravvægge og med Janne Klerks fotos fra Amarna samt Paul Dochertys 3D visualiseringer af den Centrale Bydel. Lyset er sat som solens stråler af Mads Vegas, og vægfarver og design er tilrettelagt af Rasmus Koch Studio. Harald Voetmann har nyfortolket den Store Atenhymne, og en nyere version af en solhymne kan høres ligesom duften af røgelse kan opleves i udstillingen.

Amarnaudstillingen på Glyptoteket. Foto David Stjernholm.

I forbindelse med udstillingen er der udgivet et rigt illustreret katalog med bidrag fra internationale eksperter i Amarnaperioden. Lise Manniche skrev om det mere u håndgribelige: skønhed, klædedragter, duft og musik i Amarna.

Bemærk at adgang til Glyptoteket – også særudstillinger – er gratis den sidste onsdag hver måned.

◆ www.glyptoteket.dk/udstilling/amarna/

NETNYT

Dronningernes Dal er på nettet

Theban Mapping Project, som står bag den relancerede hjemmeside om Kongernes Dal, har netop lanceret en tilsvarende, bare om Dronningernes Dal og de vestlige wadier.

Dronningernes Dal fungerede som begravelsessted for både kongelige børn, dronninger og velansete ikke-kongelige embedsmænd i fortrinsvis 19. og 20. dynasti. Dalen har nogle af det gamle Ægyptens smukkeste bevarede grave, herunder dronning Nefertaris grav (QV 66) og Ramses III's sønners grave (Khaemwaset QV 44, Setherkhepeshef, QV 43, Amenher-

khepeshef, QV 55 og Pareherunemef, QV 42).

De vestlige wadier fungerede som en art forgænger for Dronningernes Dal, da mange dronninger og kongelige familiemedlemmer fra det 18. dynasti blev begravet her i klippegrave og store underjordiske skaktgrave. Disse omfatter blandt andet en grav forberedt til dronning Hatshepsut (Wadi A-1), gravene for Tutmosis III's 3 udenlandske hustruer, Menhet, Merti og Menwi (Wadi D-1) og gravene tilhørende hoffolk under Amenhotep III (WB1).

Ligesom det er tilfældet med hjemmesiden om Kongernes Dal, er den tilsvarende om Dronningernes Dal også en digital guide med gravplaner, omfattende historie, bibliografi og referencer. Der er også et begrænset antal fotos på hjemmesiden og flere kommer efterhånden til.

◆ <https://thebanmappingproject.com/valley-queens-and-western-wadis>

TURISTNYT

Nyt fra Aswan

Det er nu muligt i forbindelse med besøg i Philæ-templet at komme op på dets tag. Ud over den formidable udsigt er der nogle utroligt spændende rum viet til Osiris' genopstandelse, scener

som også forekommer på taget i Dendera, men overvejende langt bedre bevaret i templet ved 1. katarakt. Det kræver ud over billet til templet på LE 200 (ægyptiske pund) en tillægsbillet på LE 100 (november 2022).

Et mindre spektakulært tempel kan besøges i Aswan by. Det drejer sig om et lille Isistempele (19 m x 15 m) med en højde på 7 m fra Ptolemæus III og Ptolemæus IV's tid. Det har været anvendt til kirke og blev opdaget i 1871, og selv om det i dag er mærket af tidens tand, er det et besøg værd. Der er ikke megen bemaling tilbage; men i loftet kan man få en idé om, hvor smukt det har været oprindeligt. Bagvæggen viser kongen, som ofrer til både Osiris og Isis samt kataraktens guder, Khnum, Satet og Anuket, og de øvrige rum er ligeledes hovedsageligt fyldt med offer-scener.

Sejladsen over Nilen fra Øst til vest kan både i Luxor og Aswan foregå med lokal færge til en meget billig pris. I Aswan viste det sig, at man ikke bare kan gå om bord og sætte sig, hvor der er ledige pladser – nej – der er kønsopdeling, og den er jo svær at sluge for en dansker, som altid har været vant til ligestilling. Det samme kan man komme ud for i lufthavnen, dog ikke i forbindelse med det tidlige morgenfly, hvor opdelingen ikke var taget i brug. (MG)

UDNÆVNELSE

Tillykke til Kim Ryholt, professor i ægyptologi på Københavns Universitet, der per 1. januar 2024 bliver nyt medlem af Carlsbergfondets bestyrelse. Kim er valgt af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs medlemmer på et møde den 11. maj 2023, og valget gælder frem til og med 2028, hvorefter Kim kan genvælges.

◆ <https://www.carlsbergfondet.dk/da/Nyheder/Nyt-fra-fondet/Nyheder/Kim-Ryholt-nyt-medlem>

